

Fortid og Nutid

2001

1 ■ Marts

Side 1-88

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: *floris@holbmus.dk*, ph.d.-stipendiat, cand.mag. *Peter Henningsen*, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: *peterhen@hum.ku.dk*. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: *kpp@lak.sa.dk*.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Ingen der har besøgt Statens Museum for Kunst har kunnet undgå at se Jens Juels imponerende maleri af den gamle storkøbmand Niels Ryberg, der har taget sig en pause under en markvandring sammen med sønnen og svigerdatteren på det fynske gods, som han også ejede. Niels Ryberg (1725-1804) var søn af en fæstebonde på Salling, og derfor må man spørge, hvordan det lykkedes ham at slippe væk fra denne bundne verden og komme først til Ålborg og senere København. Dette spørgsmål har fhv. landsarkiv Jens Holmgaard efterforsket, og vi bringer resultatet i artiklen Flugten fra Ryberg (Jens Juel: Niels Ryberg med sin søn Johan Christian og svigerdatter Engelke. f. Falbe 1797 (Statens Museum for Kunst, København))

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2001. hefte 1. side 1-88

Kulturmiljøregistrering

Per Grau Møller

Fortid og Nutid marts 2001, s. 3-22

Gennem de seneste år har begrebet kulturmiljø vundet indpas både i den faghistoriske verden og i den meningsdannende offentlighed omkring miljøspørgsmål. Men hvad ligger der egentlig i dette begreb? I artiklen foreslås det at skelne mellem et analytisk begreb: kulturlandskabet, som er anvendeligt, når det gælder om at forstå landskabet som et menneske-påvirket miljø, og som må være en nødvendig forudsætning for det andet begreb: det politisk-administrative kulturmiljø, hvor man må arbejde med udvalgte kulturmiljøer i fredningsmæssig eller snarere planlægningsmæssig forstand. I artiklen vises det illustreret ved eksempler, hvordan man kan foretage en grundlæggende registrering af forskellige kulturmiljøer med henblik på at bestemme deres bevaringsværdi. Samtidig viser artiklen også, at det er meningsfuldt at arbejde med strukturer i landskabet, som vil udgøre det bærende element i kulturmiljøet, både i analytisk og politisk-administrativ sammenhæng.

Per Grau Møller, f. 1955, cand.mag. i historie og middelalderarkæologi, lic.phil. i historie med afhandlingen *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*, 1990 lektor i kulturhistorisk kartografi ved Kartografisk Dokumentationscenter, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet – Odense Universitet. Har bl.a. skrevet om højryggede agre i *Bol og By* 1990:1 og *Fortid og Nutid* 1995:4. Er idag centerleder på *Foranderlige Landskaber*. Center for strategiske studier i kulturmiljø, natur og landskabshistorie, 1997-2001, et forskningsprogram under Det Strategiske Miljøforsknings Program.

Begrebet kulturmiljø har gennem de seneste år vundet indpas i den kulturhistoriske verden, både blandt planlæggere, museumsfolk, historikere i universitetsverdenen og i den lokalhistoriske verden samt den meningsdannende opinion i miljøspørgsmål. Anledningen til at begrebet har fået så stor udbredelse kan ret præcist føres hen til, at miljøminister Svend Auken i en kronik i dagbladet Politiken den 13. juli 1994 lancerede miljøpolitikens tredje dimension. Det er kulturmiljøet, som kommer til at rangere på linie med den traditionelle beskyttelse af dyr, planter, fortidsminder, bygninger og landskaber på den ene side og forureningsbekæmpelsen på den anden side. For en kulturlandskabshistoriker er indholdet i synspunktet ikke nyt,

idet vores landskab er kraftigt påvirket af menneskers aktiviteter i fortid og nutid. Men i den store europæiske sammenhæng er det ret enestående, at miljøpolitikken på denne måde får en så markant kulturel profil. I nordisk sammenhæng har der dog gennem en årrække været arbejdet med kulturelt indhold i miljøspørgsmål,¹ men i første række som punkter i landskabet af kulturel betydning (som bl.a. fortidsminder), dog viser specielt norske eksempler at kulturmiljøbegrebet også kan udbredes til hele landskabet.

Det nye ved begrebet er, at hele landskabet så at sige kan opfattes som et kulturmiljø. Det vil sige, at der ikke længere er tale om den punktmæssige opfattelse og beskyttelse som f.eks. af

fortidsminder, men om en udvidelse af begrebet rent arealmæssigt. Men her må det også gøres klart, selv om det kun udtrykkes indirekte i den politisk-administrative lancering af begrebet, at der kun kan blive tale om at beskytte udvalgte dele af kulturmiljøet. Jeg vil foreslå en skelnen mellem et *analytisk* begreb som kulturlandskabet, der beskriver og forklarer menneskets påvirkning af landskabet over alt, og kulturmiljøet som et *politisk-administrativt* begreb, der betegner det særligt udvalgte, der skal beskyttes. Ingen ønsker eller kan politisk holde til, at hele kulturlandskabet skal beskyttes mod udvikling, men nok udvalgte dele heraf. Det kan altid diskuteres hvor mange elementer, efter hvilke kriterier og hvordan beskyttelsen skal ske. I stedet må det vigtigste i denne sammenhæng være, at der med kulturmiljø er indført et nyt begreb, som i sin substans må rumme en funktionel kulturlandskabelig forståelse af de enkelte elementer i landskabet i en udviklingsmæssig, strukturel sammenhæng eller med andre ord en kulturhistorisk helhed.

I samme forbindelse kan også nævnes, at der i hvert amt siden 1. januar 1998 er nedsat såkaldte faglige kulturmiljøråd. Det er sket som en følge af den i miljøminister Svend Aukens kulturmiljøredegørelse (22. november 1995) effektuerede lov om faglige kulturmiljøråd (10. juni 1997). De har specielt til formål »at styrke den regionale og lokale indsats for bevaringen og udviklingen af kulturmiljøet«.

Rammen for en udvidet forståelse af miljøbegrebet er således skabt politisk. Det virker også umiddelbart som om der er en stor og god opbakning til temaet fra befolkningens side. Fra politisk side var der ikke den store modstand mod at bruge begrebet i forbindelse med debatten oven på kulturmiljøredegørelsen 17. januar 1996, højest var der fra højrefløjen en vis traditio-

nel modstand mod nye reguleringer på området. Og tager man den generelle interesse der er for lokalhistoriske emner i befolkningen for pålydende, skulle der også være en tilsvarende opbakning bag kulturmiljøbegrebet.

Det næste skridt må derfor være at udfylde denne ramme med et konkret kulturhistorisk indhold. For uden et sådant konkret indhold kan man egentlig ikke tage stilling til begrebets anvendelighed, ligesom man ikke kan vurdere begrebets brugbarhed i en politisk-administrativ sammenhæng. Meningen er, at de gældende love og reguleringsmuligheder fortsat skal bruges også i kulturmiljøspørgsmål, og så er det helt klart, at anvendeligheden helt må afhænge af det indhold, som ligger i begrebet. I denne artikel skal belyses et konkret eksempel på, hvordan der kan skabes et indhold i begrebet og specielt de metoder, som kan anvendes i denne forbindelse og de problemer og muligheder, som disse giver. Der vil således i højere grad blive fokuseret på brugbarheden og anvendelsen af den kulturlandskabelige viden end på den politiske-administrative brug heraf.² Allerførst skal dog forsøges at give et overblik over det hidtidige og aktuelle arbejde på feltet.

Oversigt over hidtidigt arbejde med kulturmiljøregistrering

Selv om begrebet kulturmiljø er nyt, er der tidligere lavet arbejder, som i praksis har brugt begrebet, nemlig hvor der er registreret enheder, der ikke har en typisk punktkarakter, men mere en flademæssig afgrænsning. Den officielle definition på kulturmiljø, som er lavet i forbindelse med projektet *Kulturhistorien i Planlægningen* (se nedenfor) er »et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling«. Der lægges her klart

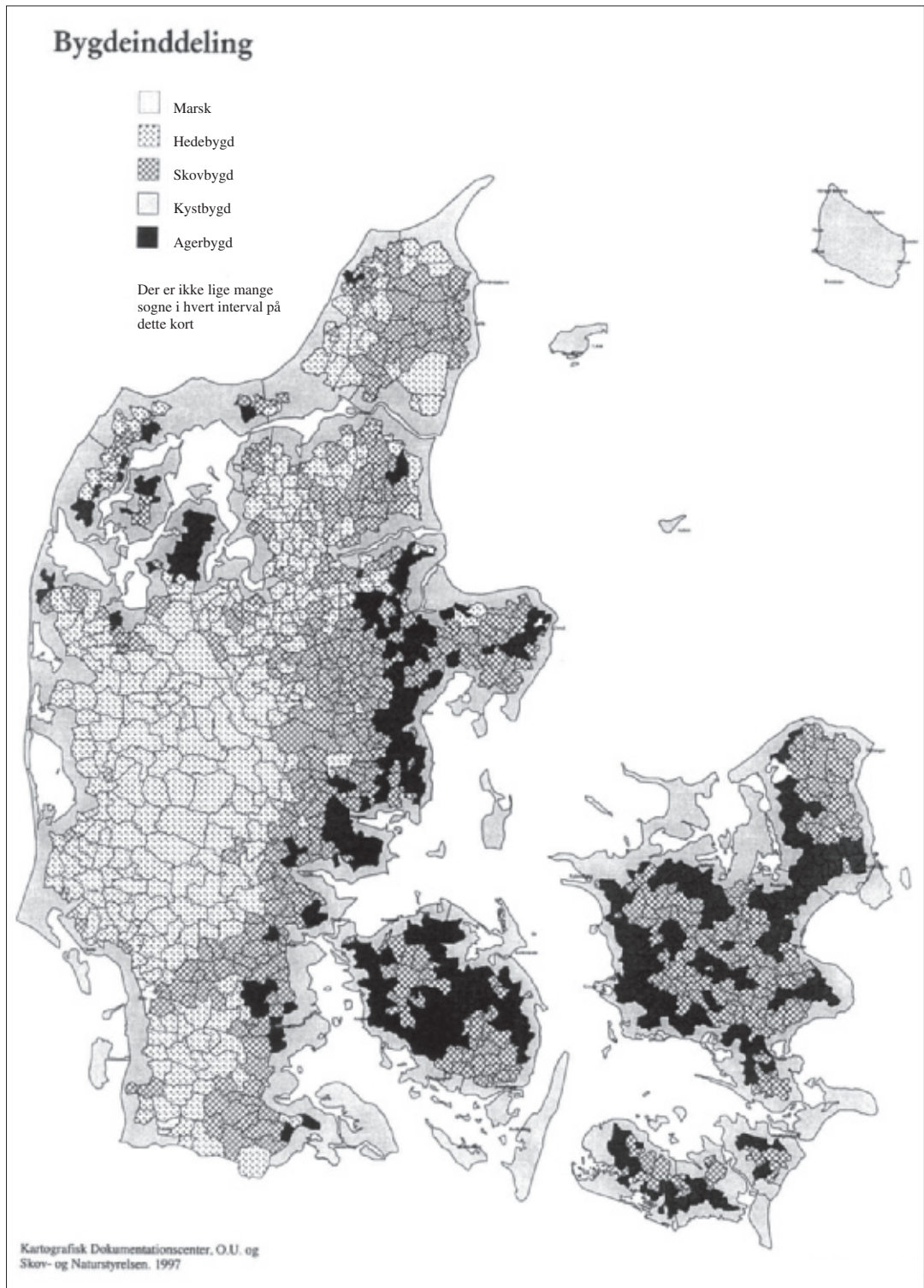

Fig. 1. Den kulturhistoriske bygdeinddeling på sogneiveau. (Kulturhistorisk inddeling af landskabet, af Per Grau Møller, Erland Porsmose og Dorte Madsen, Skov- og Naturstyrelsen 1997).

vægt på udstrækningen frem for punktet.

Siden 1978 har der været arbejdet med et kulturhistorisk indhold i amternes fredningsplanlægning. En status i 1987³ viste, at der var brugt mange forskellige metoder til registrering og med forskellige resultater til følge. Et registreringsprincip er det historiske punkt, hvor der fokuseres på enkeltelementer i landskabet, et princip der typisk er hentet fra arbejdet med fortidsminder. Et andet princip er det historiske områdes betydningsindhold; her lægges der vægt på det nuværende landskabs fremtrædelsesform, mens det er vanskeligere at afgrænse det fysisk i landskabet, da alle elementer har en (uvægtet) betydning. Endelig fremhæves den historiske struktur som registreringsprincip, hvor en række forskellige landskabselementer defineres som en sammenhængende struktur. Det indebærer klare fysiske (i form af ejerlavet) og kronologiske dimensioner, hvor den fysiske enhed vurderes i hele dens kronologiske forløb. Det konkluderedes, at der var problemer såvel i lovgivningen som i fredningsplanlægningen, når det gjaldt konkretisering af bevaringsarbejdet. Opfordringen til det videre arbejde lød på at inddrage historisk kildemateriale til at belyse strukturer og udseende i det historiske landskab, og at det mest hensigtsmæssige var at arbejde med emnemæssige analyser for at nå frem til overskuelige fysiske enheder i landskabet.⁴

En lignende, men mere summarisk opgørelse i 1995 viste en tilsvarende status. Det er heller ikke så mærkeligt, idet der i hovedsagen ikke var blevet arbejdet med registrering af kulturhistoriske interesser i kulturlandskabet fra amternes side.⁵ Anledningen til denne undersøgelse var, at Miljø- og Energiministeriet ønskede at iværksætte et større projekt om *Kulturhistorien i Planlægningen* som op-

følgning på dels ministerens lancering af kulturmiljøbegrebet, dels ministeriets udmelding til regionplanrevisionen i 1997 om opprioritering af det kulturhistoriske område. Projektet indebærer flere faser. I første fase blev lavet en oversigt over de emner, som kulturmiljøet i det åbne land kan beskæftige sig med:⁶

- Oldtidens bebyggelse
- Landsbyer
- Enkeltgårdslandskaber – skov- og hedebygder
- Hovedgårde og godslandskaber
- Møller og tidlige landindustrier
- Råstofmiljøer
- Infrastruktur
- Det agrare landskab efter 1800
- Kystlandskabet
- Stationsbyer
- Fritidslandskabet
- Andelstiden – produktionsanlæg og sociale bygninger
- Det koloniserede landskab
- Befæstningsanlæg

Med baggrund i den eksisterende forskning redegør faglige specialister inden for hvert emne for den måde, som man kan anskue emnet på ud fra en kulturlandskabelig helhedsbetragtning (udvikling, funktion, udbredelse) og giver retningslinier for registrering inden for emnet, herunder også bud på markante (velbevarede) eksempler og sårbarhed.

Et andet led i samme projekt var udarbejdelsen af en kulturhistorisk inddeling af landskabet, i agerbygd, skovbygd, hedebygd og kystbygd samt marsk.⁷ Formålet var at danne en overordnet forståelsesramme for de mere detaljerede kulturmiljøer, gennem en forståelse af udnyttelsen af kulturlandskabet i historisk tid i et lavteknologisk samfund (se resultatet af bygdeinddelingen i fig. 1).

Det tredje led i projektet var at iværksætte to pilotprojekter i hhv. Ribe Amt

og i Roskilde Amt. Formålet var at afprøve registreringsmetoder i praksis og afgrænse og udpege værdifulde kulturmiljøer i disse områder.⁸ Arbejdet foreslås her indledt med en kortlægning, hvor der først laves en oversigtsplan over områdets historie og en udvælgelse af de emner, som man vil beskæftige sig med (her er bevidst valgt to forskellige emnesæt i de to forskellige landskaber). Dernæst sker der en kortlægning af mulige kulturmiljøer og efterfølgende en besigtigelse med henblik på at vurdere værdien og bevaringstilstanden. Dette kortlægningsarbejde laves på grundlag af eksisterende viden i litteratur, fredningsplaner og registreringer hos de deltagende museer. Dernæst følger arbejdet med at afgrænse og prioritere de enkelte kulturmiljøer. Her er begrebet *kulturhistoriske hovedtræk* væsentligt, idet det knytter sig til bebyggelsen, driftssystemet eller infrastrukturen i området og er styrende i udpegningen af kulturmiljøet. Udgangspunktet for afgrænsningen er i meget høj grad fremtrædelsesformen af det nuværende kulturlandskab, som jo meget ofte er en sammenblanding af mange forskellige historiske temaer, men med skelen til de kulturhistoriske hovedtræk. Prioriteringen inddrager en række forskellige kriterier fra sjældenhed, repræsentativitet, over bevaringstilstand til autenticitet, fortælleverdi og homogenitet.⁹ Denne flerhed af kriterier bevirker, at de kulturhistoriske hovedtræk og dermed et »autentisk« velbevaret historisk kulturmiljø ikke nødvendigvis står i centrum, men en vurdering af de kriterier, som er mest anvendelige. Dermed kommer et kriterium let til at dominere, som ikke er nemt at håndtere eller bonitere ud fra, nemlig det æstetiske indtryk ved besigtigelse i landskabet.

I Vejle Amt har man forsøgt sig med en registrering af kulturmiljøer i form af et bilag til Regionplan 97, som kon-

kretiserer kulturmiljøbegrebet.¹⁰ Grundlaget er besigtigelser i felten gennemført i samarbejde med kulturhistoriske museer og by- og lokalhistoriske arkiver. Registreringen rummer nogle meget klare arealmæssige afgrænsninger af det lokale kulturmiljø, men der er fortsat en klar tendens til at fastholde punktbegrebet. Det gælder eksempelvis den overvægt af fortidsminder, som der er registreret. Ligeledes er det ikke klart, hvorfor nogle elementer er medtaget og andre ikke. Det forekommer, at blot fordi nogle elementer allerede har en kendt speciel fortælleverdi, bliver de medtaget uanset deres bevaringstilstand, mens udvalget for mere udbredte typer som eksempelvis landsbyer ikke er klart. Ligeså anvendes koncentrationsbegrebet til at udpege et større område, hvor mange vidt forskellige elementer indgår. Men eksempler på det modsatte forekommer også, f. eks. med udpegningen af landsbyerlavet Ravnings. Det forekommer, at der mangler en skelnen mellem en registrering til information om kulturlandskabet (og dermed måske også til frivillig beskyttelse af kulturmiljøet) og en udpegning af særlige bevaringsværdier, som skal beskyttes.

For Storstrøms Amt har Sven Thorsen lavet et pilotprojekt fra Nr. Alslev Kommune.¹¹ Det baserer sig udover på de hidtidige registreringer, *Trap* og anden topografisk relevant litteratur på en grundig besigtigelse af landskabet og kontakt til lokalmuseer og lokalhistorikere. Arbejdet er en fin beskrivelse og dokumentation af konkrete kulturmiljøer i landskabet, men savner en historisk dybde baseret på kildemateriale samt en bonitering blandt de 46 udvalgte tematisk spredte kulturmiljøer. Det forekommer, at der er lavet et meget stort udvalg af kulturmiljøer, selv om de emnemæssigt og kronologisk er meget spredt.

Det ses således af gennemgangen ovenfor, at det nye begreb kulturmiljø

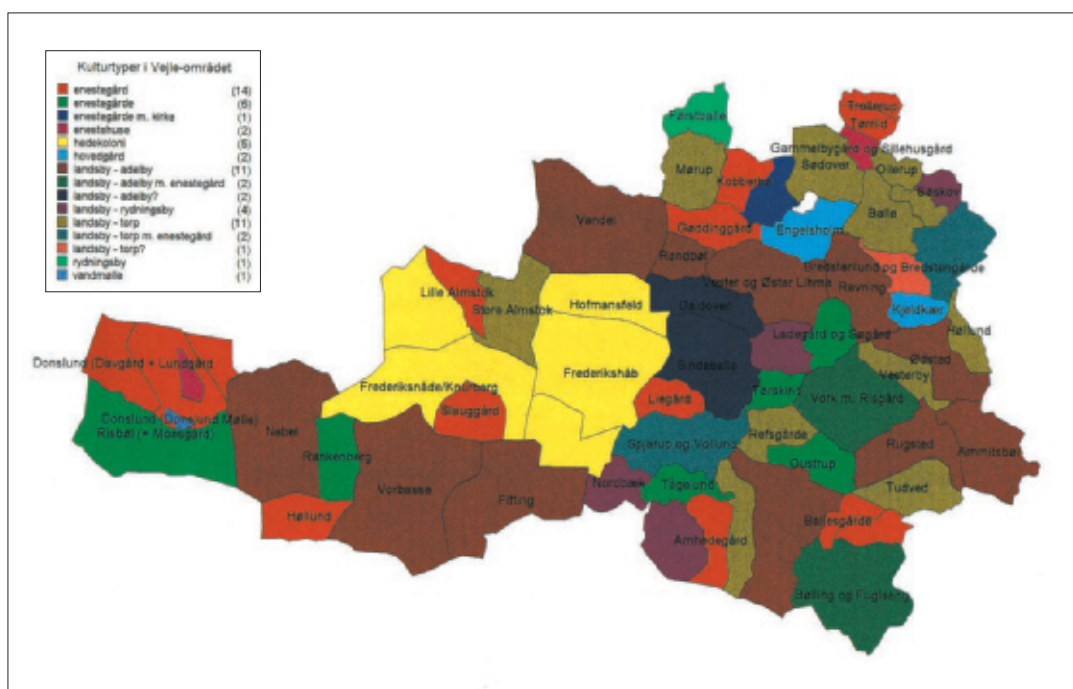

Fig. 2. Vejle-områdets kulturtyper. Området er præget af betydelig variation. Øst for de gultfarvede hedekolonier befinder den nord-sydgående israndslinie sig, og øst for denne linie er landskabet præget af mindre landsbyer (både adelbyer og torper), et par hovedgårde og enestegårde, mens man vest for linien finder store adelbyer og enestegårdsejerlav samt de senere hedekolonier. I henhold til bygdeinddelingen er området domst øst skovbygd og mod vest hedebyg.

forsøges realiseret i planlægningsverdenen ved anvendelse af hidtidigt planlægningsmateriale, svarende til at hælde gammel vin på nye flasker. Spørgsmålet er, om det er hensigtsmæssigt. Det hidtidige planlægningsmateriale er indsamlet med bestemte mål for øje, nemlig dem der var defineret som gældende i det hidtidige fredningsplanarbejde. Som refereret fra analysen i 1987 var metoderne forskellige, og nogle af dem kan slet ikke leve op til indholdet i kulturmiljøbegrebet, eksempelvis det materiale der er indsamlet med fokus på det historiske punkt. Når der således kommer et normsættende pilotprojekt fra statslig ministeriel side, må man forvente, at det også kommer til at danne praksis i de enkelte amter og museers arbejde med at angribe problematikken. Det skal på

peges, at det forekommer uigennemskueligt, hvorfor man er endt med at udvælge netop de enkelte kulturmiljøer, som man arbejder videre med, og hvad der gør dem særligt bemærkelsesværdige i kulturmiljøsammenhæng. I pilotprojekterne argumenteres der for, at der er en risiko for, at kortlægningsarbejdet får forskningskarakter og drukner i dokumentation, hvorfor man må basere sig på eksisterende materiale.¹² Omvendt eksisterer der en risiko for, at der anvendes materiale som slet ikke er relevant for kulturmiljøbegrebet, som jo netop går ud på at anskue helheder i landskabet. Meget af det eksisterende materiale er indsamlet eksempelvis med relevans for punktregistreringer som bygninger.

Det væsentlige må være at bruge materiale som er målrettet til formå-

let; bagved indsamlingen af dette må ligge en systematik, hvor man anvender forskningslignende metoder, dvs. metoder som også anvendes ved indsamling og bearbejdning af materiale til løsning af en problemstilling inden for grundforskningen. Men problemstillingen omkring bevaringsarbejde må nødvendigvis være en anden end en grundvidenskabelig. F.eks. vil en undersøgelse af hovedgårde med rødder i middelalderen være en anden til planlægningsformål. Her skal der tages hensyn til, at der eksisterer fysiske enheder i landskabet, hvorfor der vil være tale om store divergenser i udvælgelsen af antallet af hovedgårde i forhold til et forskningsprojekt omkring middelalderlige hovedgårde. Men metoderne bag indsamling af oplysninger, når det gælder den fysiske udbredelse af enhederne, vil være identiske for de sammenfaldende enheder. Her vil en grundforskningsmæssig problemstilling være relateret til middelalderen, f.eks. fæstegodsets arrangeringsgrad, mens en bevaringsmæssig problemstilling vil tage afsæt i nutidens fysiske landskab for at kunne afdekke eksempelvis dettes middelalderlige indhold. Der er forskelle i udgangspunktet, men begge forudsætter et systematisk videnskabeligt indsamlingsarbejde for at kunne give det et præcist indhold.

Overordnet kulturlandskabsbestemmelse

I forbindelse med projektet *Det moderne Landbrug og Kulturmiljøet* under forskningscentret *Foranderlige Landskaber*¹³ finansieret af Det Strategiske MiljøforskningsProgram har det været nødvendigt for undertegnede at gennemføre en registrering af kulturmiljøer i de udvalgte undersøgelsesområder. De er: Bjerringbro og Hvorslev Kommuner i Nordjylland (20 sogne),

14 sogne omkring Tåstrup sø vest for Århus, 6 sogne vest for Vejle samt Sønderø og Bogense Kommuner på Nordfyn (15 sogne). Denne del af projektet har samtidig tjent til at klarlægge nogle historiske linier i undersøgelsesområderne til gavn også for andre projekter i centret og tjent til afprøvning af nogle metoder til registrering af kulturmiljøet. Dog vil registreringen af kulturmiljøer tage hensyn til det overordnede sigte i projektet, nemlig landbruget, hvorfor der vil blive lagt vægt på de kulturmiljøer, som måtte have direkte berøringsflader med landbrugsarealer i det fysiske landskab.

Allerførst har jeg ønsket at registrere og forstå de overordnede træk i landskabets udnyttelse gennem historisk tid – dvs. de træk som de enkelte kulturlandskabselementer indordner sig under. De større overordnede helhedsstræk i landskabet vidner om menneskers tilpasning til og udnyttelse af naturlandskabet. Umiddelbart minder denne tilgang om opstillingen af oversigtsplanen i pilotprojekterne under *Kulturhistorien i Planlægningen*, men resultatet har til hensigt at vise en noget mere landskabsnær oversigt, som også vil komme det senere arbejde til gode. Der lægges også vægt på at anvende nogle kilder, som kan findes for alle egne i landet (undtaget Sønderjylland, som juridisk-administrativt og dermed kildemæssigt adskiller sig fra kongeriget). Dette aspekt gør registreringen sammenlignelig på alle planer, også på landsplan, hvis det er målet. Samtidig kommer man uden om hvad amter og museer tilfældigvis måtte have registreret, men tager i stedet et kulturmiljømæssigt udgangspunkt.

En beskrivelse kan være sammenfattet i det bygdebegreb, som er blevet brugt i den landsdækkende undersøgelse af en kulturhistorisk inddeling,¹⁴ men kan specificeres i langt højere grad. Et bygdebegreb (ager-, skov-, hede- og kyst) angiver med en præcis

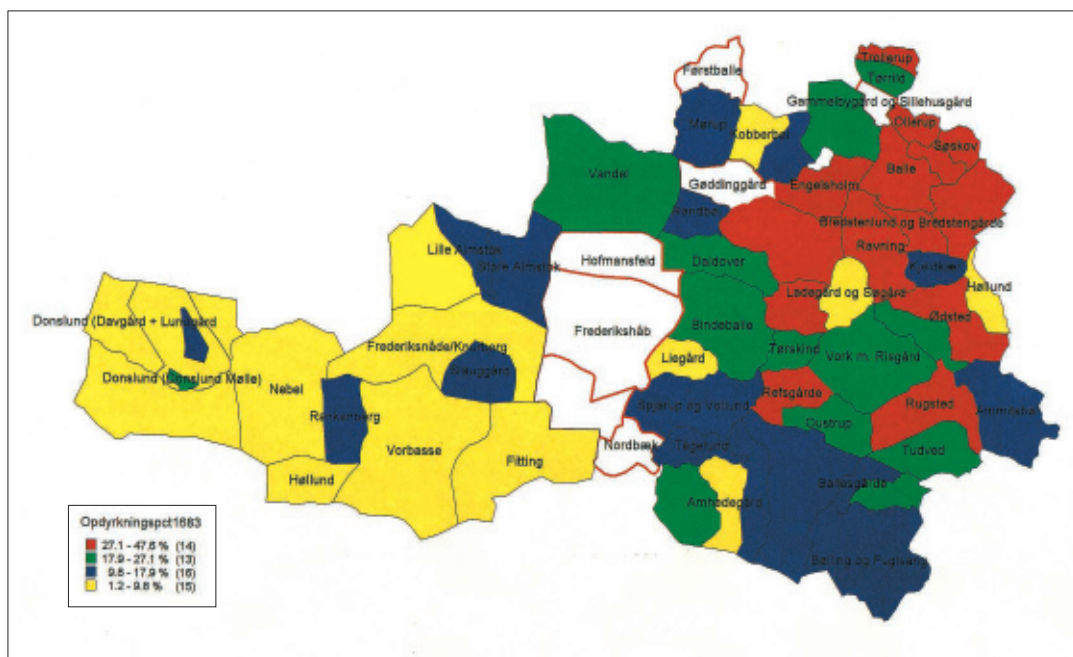

Fig. 3. Vejle-områdets opdyrkningsprocent i 1683. Ejerlavene er klassificeret i 4 grupper, og forskellen mellem den østlige og vestlige del afslører sig klart. Også i den østlige skovbygd er den nordlige del mere opdyrket end den sydlige. For hedekolonierne og enkelte andre ejerlav giver udtrykkene ingen mening, da data mangler eller er usammenlignelige. Beregningen er baseret på 1688-matriklen og ejerlavets areal ca. 1800.

beskrivelse nogle overordnede træk i kulturlandskabet, hvilket må forstås som det præg, mennesker har sat på naturgrundlaget. Beskrivelsen er lavet på sogneniveau for hele landet, men for et mindre område giver en anvendelse af inddelingen på sogneniveau som regel ikke den store mening, da der er tale om et relativt begreb. Dvs. at der gerne skal være nogle (markante) forskelle, som gør, at området kan differentieres internt, f.eks. vil et amt være en passende størrelse. Er der tale om et mindre område, må enhederne være tilsvarende små for at frembringe et detaljeret rumligt beskrivelsesniveau, der tillader intern differentiering. Et niveau kunne være ejerlavet, som i de fleste tilfælde giver en inddeling af landskabet som på den ene side afspejler den tidligere brug af ressourcer i området, og som på den anden side er en overskuelig admini-

strativ enhed. Ydermere er ejerlavet den eneste rumlige enhed, hvor funktionen i det historiske kulturmiljø kan spores i nutidens kulturlandskab. I nogle tilfælde er ejerlavet dog lig med sognet, men i de fleste tilfælde er der tale om en hensigtsmæssig underinddeling af sognet.

Et meget nyttigt arbejdsredskab til både denne overordnede registrering og den senere detaljerede registrering er et GIS-program. GIS betyder Geografisk Informations System og består i sin enkelthed af en kombination af grafiske kort og databaser med stedbestemt information (de mest udbredte programmer er Mapinfo og ArcView). Problemet består i, at der endnu ikke findes mange historiske kort tilgængelige i digital form, så de kan bruges i et GIS, eksempelvis ejerlavskort, men der er p.t. bestræbelser i gang for at udvikle et sådant digitalt kortsæt for

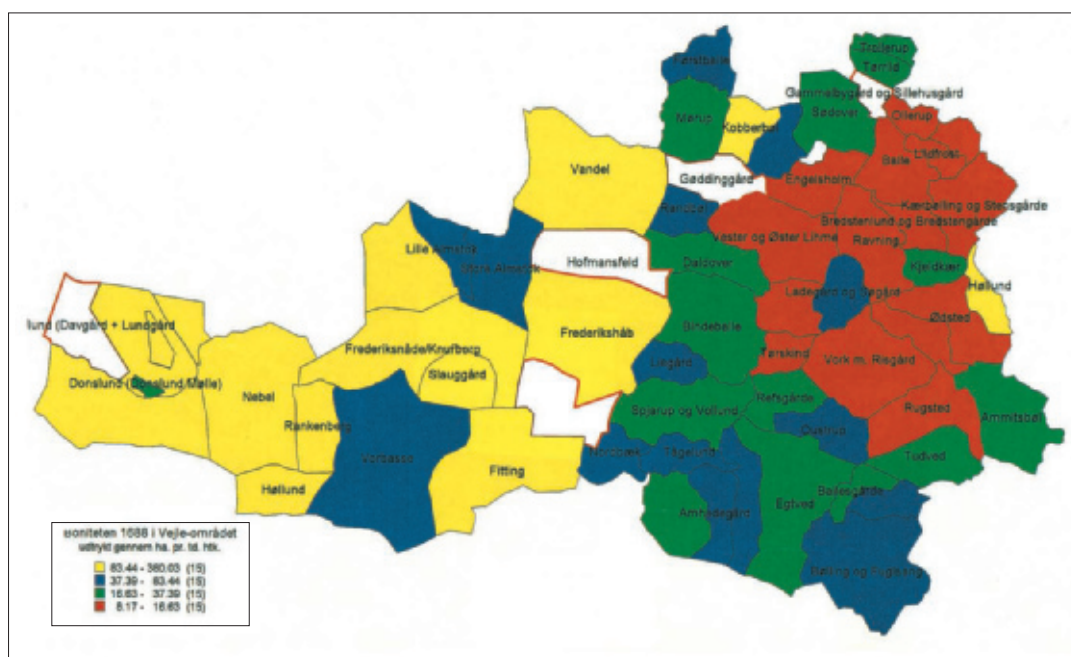

Fig. 4. Vejle-områdets bonitetsforhold. Her kan de samme tendenser iagttages som ved opdyrkning-procenten (se fig. 3). Beregningen er baseret på 1688-matriklen og ejerlavets areal ca. 1800.

hele landet. I øjeblikket forefindes et digitalt sognekort, som flere institutioner har været med til at udvikle, og som Nationalmuseet har lagt slutstenen til.¹⁵

Parametre i denne kulturlandskabsbestemmelse før 1800 kan være:

Ejerlavstyper – en bestemmelse af ejerlavstyper (kartografisk på grundlag af situationen omkring 1800)¹⁶ vil give et godt indtryk af den udnyttelse, som har fundet sted gennem tiden og til dels også give indtryk af deres alder (se et eksempel herpå i fig. 2). En aldersbestemmelse vil kunne finde sted ved at inddele landsbyerne efter torp/adelby (efter kulturgeografiske kriterier) – ekspansion i middelalder vil således kunne afsløres, eftersom det må antages, at adelbyer er anlagt på det nuværende sted i begyndelsen af middelalderen, mens torper udgør et senere lag, som er kommet til. Et senere middelalderligt lag vil rydningsbyer være, der afslører sig som en

slags adelbyer inden for sognene, men som i reglen har navneendelsen –rød eller –tved. Ligeledes kan enestegårde være udtryk for en ekspansion i senmiddelalder eller nyere tid, ligesom hedekolonier er det for 1700- og 1800-tallet. Nogle ejerlavstyper er mere signifikante for bestemte kulturlandskaber end andre. Eksempelvis vil store landsbyer være karakteristiske for agerbygd, mens små landsbyer, rydningsbyer og enestegårde er karakteristiske for skovbygden samt i mere udpræget grad for hedebygden. Der kan hentes hjælp i denne ejerlavsbestemmelse fra stednavneforskningen, gennem den første omtale af stednavnet, men også kun en delvis rettesnor, for vi skal et godt stykke op i middelalderen, måske også ind i nyere tid, før vi har kilder, som kan forventes at omtale alle stednavne (f.eks. skattemandtalen). Men positive omtaler af stednavne i middelalderen kan dog tages for deres positive pålydende som en ekssi-

stens før omtale (men ikke hvor længe før). Ligeså kan stednavneendelser traditionelt give et godt fingerpeg om stednavnets alder (ikke nødvendigvis bebyggelsens alder på den senere kendte placering).

Opdyrkningsprocent 1682-83 – kan laves på sogneniveau (som i bygdeinddelingen) og på ejerlavsniveau på grundlag af oplysninger i Henrik Pedersens udgave af 1688-matriklen¹⁷ (usikkerheden ligger i bestemmelsen af arealet på det ejerlav, som angives i 1688-matriklens markbøger, som stammer fra 1682-83 – i nogle tilfælde kan kun nøje kulturlandskabsstudier afgøre, hvor meget arealet afviger fra det i forbindelse med 1800-tallets økonomiske kort kendte ejerlav og deres størrelse (bl.a. gengivet på Karl-Erik Frandsens kort i *Atlas over Danmarks administrative Inddeling*, som kan udgøre grundlaget for en digital behandling og beregning af arealstørrelsen på ejerlavet) – for sognene er usikkerheden mindre, da sognereguleringer er mindre hyppige mellem 1682 og 1800 og i givet fald mere gennemskuelige). Opdyrkningsprocent er et direkte udtryk for udnyttelsesgraden af landskabet, idet opmålingsgrundlaget er en nøje registrering af hvor jorden var pløjet (op i højryggede agre), mens enge, græsningsoverdrev og skovområder er undtaget (se eksemplet i fig. 3).

Ha. pr. tønne htk. 1688 – kan laves på sogneniveau (som brugt i bygdeinddelingen) og på ejerlavsniveau (med de samme problemer som nævnt ovenfor med opdyrkningspct.). Indholdet i dette begreb angiver boniteten af arealet, her udtrykt gennem det beskatningsmæssige potentiale som tillægges området, og som tager højde for hele arealet i ejerlavet, dvs. om den tilknyttede bebyggelse udnytter sit ejerlav ret ekstensivt, vil dette komme til udtryk gennem en høj værdi (også selv om der på en lille del af arealet måtte være intensiv drift (f.eks. alsædedrift). Proble-

met i udtrykket ligger snarere gennem brugen af Henrik Pedersens tabeller, som udtrykker de færdige hartkornstakster, som er blevet nedsat gennem forskellige skattemæssige reduktioner. Det mest reelle udtryk ville derfor være at bruge hartkornstakster fra modelbogen fra omkring 1686¹⁸ (se eksempel i fig. 4).

Byggens og smørrets andel af hartkornet i 1662 – Begge disse mål stammer fra den første landsdækkende matrikel i 1662, hvor landgildens størrelse er grundlag for beregning af det samlede hartkorn. Sammensætningen af landgilden (fæstebøndernes ydelser til deres herremand) antages at afspejle den produktion, som bønderne havde. Landgildeydelser af byg/smør anses for signifikante for hhv. agerbygd og skovbygd med det produktionspotentiale, som disse landskaber må rumme. Dog kan der ikke opnås fuldstændig dækning med disse mål, da der i nogle historisk bestemte tilfælde ikke er ydelser af et bestemt produkt, hvor der »burde« være det. I stedet kan betales med pengeydelser. Det vil sige, at kun de positive udtryk kan tages til indtægt i denne sammenhæng, normalt ikke kildernes tavshed. Tilsvarende rummer 1662-matriklen også udsagn om bøndernes udsæd, hvor den relative fordeling heraf må formodes at afspejle den agrare produktions sammensætning (se et eksempel herpå i fig. 5).¹⁹

Efter 1800 er det dominerende træk i landskabets udvikling som helhed de fritliggende gårde og huse. En – i de fleste egne begrænset – udflytning bliver resultatet af udskiftningen. Der kommer efterfølgende udparcellering af landbrugene med både mindre gårde og huse. Denne udvikling sker som følge af afviklingen af fæsteforholdet og overgangen til selveje, som medfører et umiddelbart finansieringsbehov og et ønske om at tilgodese børnene ved arvedeling. Karakteristisk for

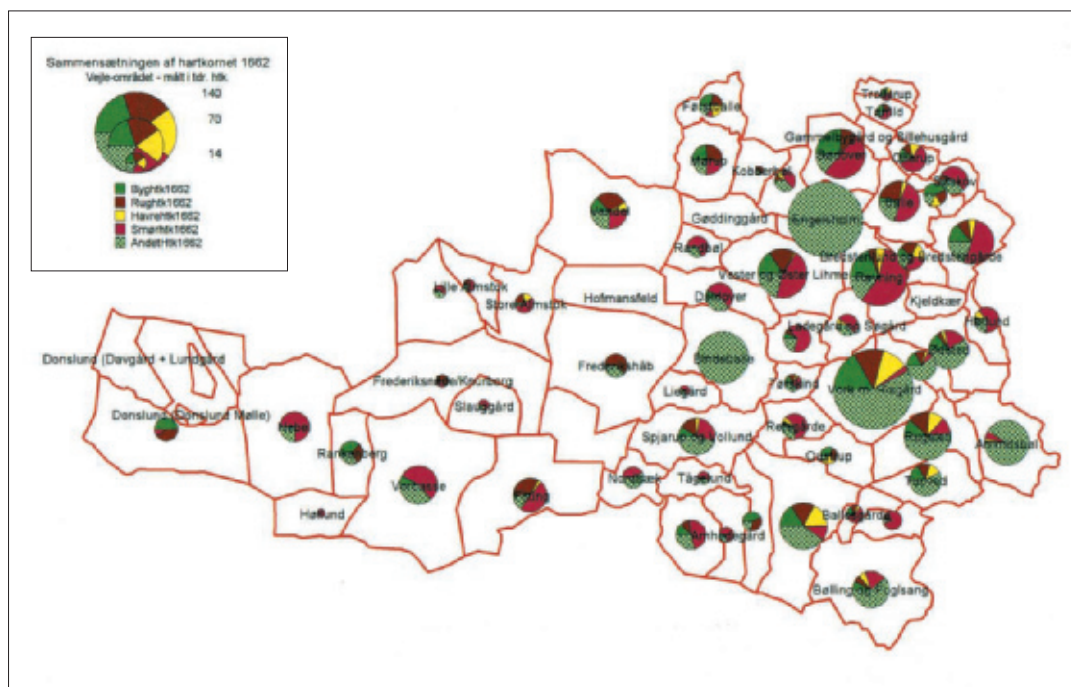

Fig. 5. Vejle-områdets hørkornsstørrelse og -sammensætning 1662. Cirklerne størrelse viser de enkelte ejerlaus størrelse målt i tønner hørkorn, mens cirklerne sammensætning fortæller i hvilket omfang produktionen var baseret på korndyrkning og/eller kreaturhold. Eksempelvis er kreaturhold dominerende i den nordøstlige del af området samt i Vorbasse sogn. Pengeydelse kan dog sløre dette billede.

denne udvikling er en vækst i bølger afhængig af overgangen til selveje.²⁰ Og i de landskaber, hvor denne udvikling sker sent, er der tale om, at relativt mellemstore gårdbrug vil ligge velbevaret tilbage i landskabet. Resultatet af denne udvikling er, at de hidtidige ejerlavstyper bliver mere eller mindre opløst og erstattet af i princippet ensartede typer af individuelle udskiftede landbrug, som blot kan variere i størrelse (og rubriceres som hhv. gårdbrug og husmandsbrug). Men det kan stadig i dag gennemskues, at udgangspunktet for ændringer i bebyggelsesstrukturen er ejerlavet, f.eks. ved udstykning eller udflytning. Kun sammenlægning af landbrugsejendomme efter 1962 kan sløre strukturen, mens driften stort set i dag altid foregår på tværs af de gamle ejerlausstrukturer. En mulighed for at overskue ten-

denserne i denne udvikling er at lave en bebyggelsesstatistik på sogneniveau, hvor udviklingen i antallet af gårde og huse (i forskellige størrelsesgrupper) kan følges.

En markant undtagelse herfra er de statshusmandskolonier, som blev et resultat af 1919-lovene. De sikrer for det første udlæg af større arealer til disposition for Statens Jordlovsudvalg; der er specielt tale om arealer afstået af de store majoratsgodser i forbindelse med lensaflysningen samt arealer afhændet fra præstegårdene. Disse arealer blev udstykket til jordrentebrug, små husmandsbrug på 5-10 ha. jord, hvor brugeren lejede jorden af staten, men selv opførte driftsbygninger. Sådanne kolonier kan give et meget markant præg på landskabet, idet de afviger fra det omgivende landskab ved deres regulerede præg.

Fig. 6. Randbøl i 1787. Den lille landsby bestod efter udskiftningen i 1780'erne, udover kirken, kun af 3 gårde og nogle få huse (Udsnit af original I-kort 1787, copyright Kort- og Matrikelstyrelsen G 14-99).

Denne udvikling forløber parallelt med en stigende intensivering i udnyttelsen af kulturlandskabet. Stadig flere arealer bliver taget under plov, heden svinder ind og hedebruget nedlægges, vådområder tørlægges og engarealer bliver i første omgang (i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet) intensiveret gennem engvandingsanlæg og siden også afvandet, drænet og indtaget til agerbrug. Det betyder en ændring af kulturlandskabets udseende med en mere intensiv udnyttelse og større befolkning på landet. Især i hedeegnene betød det udstykning af mange nye landbrug. Vestjylland kommer til at ligne Østdanmark og de kulturbetingede forskelle mellem de enkelte egnes kulturlandskaber udviskes. Men det er fortsat frem til 1960'erne det alsidige

landbrug, som er dominerende i hele landet, blot på et langt mere intensivt stade end for 200 år siden.

Parallelt med denne udvikling i landbruget gennemgår landet en industrialisering, som også det åbne land bliver præget af. Mange industrier er afhængige af den vandkraft, som har drevet vandmøllerne, og bliver derfor anlagt i tilknytning til sådanne møllesteder med gode muligheder for at opstemme vandet. Tilsvarende bliver mange teglværker anlagt på landet, hvor råstoffet (ler) og brændslet (træ, der forarbejdedes til trækul, eller tørv) findes – de blomstrer op i 1800-tallet bl.a. for at imødekomme det stigende behov fra boligbyggeri både på land og i by. Industrianlæggene kommer kun i ringe grad i direkte tilknytning til landbrugene (på deres jorder). Stati-

Fig. 7. Randbøl i 1995. Siden slutningen af 1700-tallet har antallet af huse og gårde ikke ændret sig meget i Randbøl. Midt i billedet ses kirkegården med den store gravhøj, Kong Rans Høj, og umiddelbart syd for denne kirkebygningen. Hhv. nord og syd for kirkeområdet ses de to gårde, som fandtes også i 1787 (se fig. 6). Da jernbanen Vejle-Vandel i 1890'erne blev anlagt, blev Randbøl Station placeret 1 km syd for kirkebyen, og da det blev her byudviklingen fandt sted, betød det, at Randbøl i dag fremstår som et fint eksempel på en atypisk, lille kirkelandsby. Den for længst nedlagte jernbanelinies buede forløb kan stadig iagttages på luftfotoet (Den buede linie fra syd mod nordvest) (Luftfoto (ortofoto) 1995, Kampsax).

onsbyerne og de rurale byer begyndte fra slutningen af 1800-tallet at vokse frem i landområderne, og de blev som regel anlagt, hvor der var afsætningsmuligheder og et større marked; typisk vil det være ved centrale trafikforbindelser, f.eks. jernbanestationer eller vejkryds. Selve bebyggelserne kunne anlægges i tilknytning til en eksisterende landsby eller som nye bebyggelser på åbent land, specielt hvor der var tale om en jernbanelinie som led i et landsdækkende jernbanenet eller i meget tyndtbefolkede egne som i Vestjylland.

Detaljeret kulturmiljøregistrering

Den kulturhistoriske helhed er at opfatte som en struktur, inden for hvilken de enkelte elementer fungerer i et samspil, som kan være hierarkisk eller sideordnet. Hvor den overordnede gennemgang skulle tilvejebringe et sammenligningsgrundlag for en beskrivelse af kulturmiljøer i deres helhed, så går den detaljerede beskrivelse i højere grad ned og analyserer de enkelte elementer, som den kulturhistoriske helhed består af. Formålet med

en mere detaljeret tilgang er at opnå en registrering af de enkelte kulturmiljøenheder i landskabet samt en vurdering af deres bevaringstilstand, sårbarhed og til sidst en prioritering i bevaringsmæssig henseende.

Det vil være vigtigt her at få oplysninger frem om alder, størrelse (antal enheder), sammensætning og funktion. Disse data vil kunne bidrage til en mere sikker typologisering af enheden, som tager sigte på at vurdere indholdet i kulturmiljøenheden og specielt udviklingen herindenfor. Det er vigtigt at kunne differentiere mellem de enkelte kulturmiljøenheder på deres »indre type« og deres historiske udvikling. Et oplagt middel, specielt til agrare enheder vil være at anvende bebyggelsesstatistik, hvor man får anført antal og størrelse på forskellige tidspunkter.

Temaer

Her opregnes de temaer, som der kan blive tale om i det åbne lands kulturlandskab. Der lægges vægt på at beskrive hvordan man kan registrere/få fat i de enkelte elementer og problemer forbundet hermed, mindre i hvordan man kan lave en fyldestgørende indholdsbeskrivelse.²¹

Ejerlavsdekkende temaer

Herved forstås temaer hvor kulturmiljøet er sammenfaldende med en ejerlavsbestemmelse, der tager sit udgangspunkt i en situation omkring 1820,²² men som også svarer til den matrikulære inddeling i dag.

Landsbyer: de kan klassificeres efter deres anlægstype som adelbyer – torper – rydningsbyer – som skildret ovenfor. Hvad bebyggelsesstatistik angår, kan et udgangspunkt tages i 1688-matriklen, hvor antallet af gårde og huse med eller uden jord oplyses sam-

men med deres hartkornstilliggende. Bagud i tid kan de ikke-offentliggjorte matrikler fra 1662 og 1664 anvendes, mens det for ældre perioder tilbage til 1500-tallets begyndelse kan løses med gennemgang af skattemandtal, jordebøger og lignende. Dette er dog arkivmateriale, som kræver en omfattende bearbejdning. Omkring 1800 har vi et godt udgangspunkt i Gregers Begtrups topografiske værk om agerdyrkningsens tilstand,²³ som rummer samtidig statistik fra landboreformernes tid, hvor landsbyerne pr. definition også gik i opløsning.

Hovedgårde: de kan klassificeres efter om de indgår i et større godskompleks og dettes evt. majoratsstatus (grevskab, baroni, stamhus). Fæstegodsets omfang kan bestemmes via jordebøger, måske tilbage til 1500-tallet, men vil kræve omfattende arkivstudier. Hovedgården kan være opløst siden 1820-situationen, gennem udstykning, evt. til statshusmandsbrug, men som regel vil der være en hovedbygning tilbage på hovedparcellen. Mange enkeltsteder i hovedgårdsejerlavet og egnen vil kræve besigtigelser og omfattende lokalhistorisk bearbejdning.

Enestegårde: en registrering af stednavnets første omtale kan give et fingerpeg om, hvor gammel bebyggelsen er. Hvad statistiske kilder angår kan de samme som for landsbyerne anvendes. Enestegårde kan ligge alene i eget ejerlav, eller der kan være flere i samme ejerlav eller der kan være enestegård(e) i kombination med landsbyer. Bebyggelsen kan være nedlagt i dag og derfor uden planlægningsmæssig interesse.

Møller: en registrering af vandmøller som selvstændige ejerlav vil ikke være tilstrækkelig til at give en fuldstændig registrering af vandmøller. Og mange vindmøller vil slet ikke blive omfattet af en sådan registrering. I *Møllebygninger i Danmark*²⁴ kan findes en oversigt over bevarede møller i

dag, som bevaringsinteressen selvfølgelig er knyttet til. Registranten her giver dog ikke mulighed for at foretage en vurdering af kulturmiljøet i sin helhed, da der kun er tale om registrering af møllebygninger. For at give en dækning af alle kendte møller i historisk tid kan suppleres med stednavne som omtaler møller (både vind og vand) samt forskellige matrikler.

Hedekolonier: her gives en registrering af de kolonier, der var etableret omkring 1820. En sammenholden med *Trap*, evt. stednavneregistrering kan belyse hvornår kolonien er opstået. (Senere opståede kolonier skal hentes fra *Trap* eller evt. gennem kortmateriale). Det er næppe aktuelt at tale om senere opståede kolonier, da statsmagten ikke gav støtte til kolonier senere. Hedeopdyrkningen afsatte sig i stedet spor i form af enligtliggende gårde og huse på heden. Som et godt eksempel på hedekolonier kan ses de fra 1760'erne påbegyndte og med tyske tilflyttere mislykkede hedekolonier på Randbøl Hede i fig. 2.

For disse ejerlavsdækkende temaer gælder, at der er tale om kulturmiljøer, som eksisterede omkring 1820, og der er derfor stor sandsynlighed for, at de eksisterer i et eller andet omfang i dag, medmindre en bymæssig bebyggelse er vokset hen over dem. Disse ejerlav vil have en bevaringsmæssig interesse i et eller andet omfang, som nøjere må bestemmes. Anderledes er det med *nedlagte* bebyggelser, hvad enten der er tale om landsbyer, hovedgårde, enestegårde eller andet. Deres bevaringsværdi ligger primært i jorden af arkæologisk interesse, men der kan via stednavne være bevaret en lokal tradition, som gør, at bebyggelsen lever i den lokale bevidsthed. Nedlagte bebyggelser registreres i første række via stednavne, men der kan være problemer med lokaliseringen af dem, hvis de ikke er medtaget på senere kortmateriale, som eks. de ældste ma-

trikelkort (Original-I kort). Et særligt problem kan nedlagte hovedgårde udgøre, idet de kan være blevet til »almindelige« bøndergårde. Som regel vil navngivningen, særlige toftestrukturer eller andet angive, at der er bevaret en reliket af en større enhed.

Punktorienterede temaer

Her opereres med kulturmiljøer, som umiddelbart er af mere afgrænset karakter og derfor i højere grad knytter sig som punkter til de øvrige kulturmiljøer, f.eks. de ejerlav, som miljøerne vil ligge i og være »bygget ovenpå«. Benævnelsen »punkt« indebærer ikke, at registreringen udelukkende knytter sig til bygninger, men skal naturligvis omfatte alle de elementer på og over jorden, der har udgjort en funktionel organisk enhed for temaet, men da der ikke er tale om landbrugsmæssige enheder, vil den arealmæssige udstrækning ikke være så stor.

Kirker: en registrering via *Trap: Danmark* vil give en grundlæggende registrering af kirkens første anlæggelse (såvel for middelalderkirker som for kirker anlagt i nyere tid).²⁵ Kirker anlagt efter *Trap* vil ikke være relevante, da de som regel ligger i byområder. Det vil også være vigtigt at registrere nedlagte kirker og kapeller (via *Trap*). Kirker er ikke medtaget som kulturmiljøtema, men undertegnede har i arbejdet erkendt et behov for også at medtage det religiøse landskab, hvor kirkerne spiller en central rolle, og hvor også klostre i visse egne indgår centralt. Den dimension, som kirkerne her kan give, er et historisk udtryk for, hvornår der var befolkningsmæssigt (og religiøst) behov for anlæggelse af kirke i området og specielt kan anlæggelsen af kirkerne udtrykke noget om områdets grad af bebyggethed i tidlig middelalder, og dermed rækker deres betydning fra punktet til hele sognet/området.

Voldsteder: en registrering via *Trap* vil give et godt udgangspunkt som evt. kan suppleres med fredningsregistret, da alle voldsteder pr. definition er fredede. Ofte vil voldstedet ligge i hovedgård- el. enestegårdsejerlav og have en tilknytning til et ejerlavstema. I visse egne kan der være udgivet registranter over voldsteder.

Fabrikker: en grundregistrering vil her basere sig på *Trap*. Den seneste 5. udgave vil give et overblik fra 1953-65 – herimellem kan der være anlæg som for længst er nedlagt og nedrevet, ligesom der kan være kommet nye anlæg til. De sidste, som må datere sig til perioden før 1970 (før planloven)²⁶ må registreres via moderne kort. Ældre (relikte) anlæg må findes via tidligere udgaver af *Trap*. En særlig anlægstype blandt fabrikker er teglværker, der som regel er ophørt i dag, men som meget vel kan have ligget i det, som er åbent land i dag. Yderligere afdækning af feltet skal søges via registreringer fra museernes projekt *Industrialismens boliger og bygninger* fra 1970'erne og 1980'erne, men erfaringerne fra undersøgelsesområderne viser, at der er tale om meget uensartede registreringer fra helt manglende til meget detaljerede.

Mejerier: her vil en registrering via den seneste udgave af *Trap* give et tilstrækkeligt overblik, da alle mejerier på dette tidspunkt vil være anlagt og kun et meget lille antal nedlagt/sammenlagt. Registreringen vil kunne angive, om der er tale om andels- eller fællesmejeri og som regel årstallet, også via *Trap*.

Inddæmninger: Her kan tales om en grundregistrering ud fra *Trap* (det første geografiske afsnit i hvert sogn) samt moderne kortmateriale. Der kan henvises til Erik Brandts registrering²⁷ samt til det igangværende projekt *Koloniserede Landskaber* ved Morten Stenak, også i *Foranderlige Landskaber*.

Infrastruktur: Kort er et uvurderligt redskab til registrering af veje og jernbanelinier. Eksisterende vej- og jernbaneanlæg vil have en speciel status i kulturmiljøssammenhæng, da de er i brug, hvilket har en førsteprioritet over bevaringshensyn. Særligt for gamle veje kan landskabet være den eneste måde at fange disse relikter på. For jernbaner kan evt. suppleres med Aage Aagesens grundlæggende registrering.²⁸ Stationsanlæggene vil som regel ligge i stationsbyer, der er byområde i dag. Men enkelte mindre stationer kan dog ligge i åbent land, og specielt hvis de er nedlagte kan de udgøre en speciel bevaringsinteresse.

Derudover findes følgende temaer, som ikke er bearbejdet i særligt omfang i denne landbrugsrelaterede kulturmiljøregistrering:

- Råstofmiljøer – kortmateriale vil her være af væsentlig betydning for at registrere og få overblik. Et særligt tema er dog forsøgt registreret ovenfor, nemlig teglværker som industrianlæg.
- Kystlandskabet – her ligger afgrænsede kulturmiljøer i kystzonen, som har krav på særlig registrering.
- Fritidslandskabet – vil som oftest henhøre under kystzone (sommerhusområde) og også gøre krav på en særlig registrering.
- Befæstningsanlæg, specielt fra 2. Verdenskrig, hvoraf mange vil ligge i kystzonen, og næppe nogen vil ligge inden for undersøgelsesområderne. De middelalderlige voldsteder er dog medtaget her som en særskilt type.

Bonitering og vurdering af kulturmiljøer

Efter at der er foretaget en grundlæggende registrering og analyse af de kulturhistoriske helheder vil næste trin i et planlægningsarbejde være at

foretage en bonitering af og udvælgelse blandt disse helheder til kulturmiljøer, over for hvilke der kan indsættes bevaringsmæssige tiltag. For en historiker vil der være to afgørende kriterier i arbejdet med kulturmiljøer, nemlig for det første den type, som har udviklet sig i landskabet og for det andet bevaringsværdien inden for det enkelte tema. Her er det afgørende, at bevaringskriterierne vurderes/boniteres inden for det enkelte tema, således at »æbler og pærer« ikke sammenlignes, men derimod således at både æble- og pæretræer bevares. Målet må være at finde det mest bevaringsværdige og typiske inden for hvert tema, som kan formidle den største fortællerværdi til befolkningen, både lægmand og ekspert, og at sikre disse værdier for eftertiden. Derfor kan det bedst »svare sig« at sætte kræfterne og midlerne ind, hvor der er de bedst bevarede helheder. Der kan ikke komme på tale at lave »kulturgenopretning«, så længe der sandsynligvis findes intakte miljøer bevaret, som så selvfølgelig vil have bevaret det skær af autencitet, som en kulturgenopretning ikke vil have.

En gangbar metode, som specielt tager sigte på at vurdere bevaringsværdien er en gennemgang af de enkelte elementer ved hjælp af følgende metoder (se illustrationerne i fig. 6-7):

1. Kartografisk sammenligning mellem situationen omkring 1800 og i dag (nyeste topografiske 4-cm kort).
2. Gennemgang af nutidige digitale luftfotos (DDO) for at se, hvorledes landskabet med indholdet af enkelte elementer ser ud i dag.
3. Vurdering i felten med henblik på at lave en visuel registrering og konfrontation med ovennævnte registreringer. Denne feltvurdering sker kun for de elementer, som ifølge de forudgående registreringer har nogle bevaringsmæssige værdier – f.eks. de to højeste på en 4-trinsskala.

Ad 1. Når original-I kortet vælges som udgangspunkt for reliktvurderingen af bevarede strukturer og elementer inden for kulturmiljøet, skyldes det, at det er det tidligste detaljerede kortmateriale, som findes, samtidig med at det stort set findes landsdækkende.²⁹ Faren består selvfølgelig i, at situationen omkring 1800 bliver overvægtet i forhold til tidligere tiders landskab, men faren vurderes at være mindre, når vurderingen gælder strukturer med et længere historisk perspektiv fremfor detaljer omkring elementerne. Reelt vil der ikke være noget bedre alternativ til at bruge disse kort, og med varsomhed i tolkningen kan de også bruges. For landsbyerne kan der være tale om en reliktvurdering på antal og placering af gårde ved at sammenholde situationen omkring 1800 og i dag, og selv om der skulle være tale om en anderledes struktureret og mindre eller større landsby tidligere i forhold til omkring 1800, så vil disse momenter kunne indgå i bestemmelsen af den historiske udvikling, mens reliktvurderingen tager udgangspunkt omkring 1800.

Ad. 2 Danmarks digitale Ortofoto (DDO) fra 1995 giver en anden dimension af det nuværende landskab end den kartografiske. Man har mulighed for »ufortolket« at se landskabet lidt foroven og man kan se farvenuancer og bygningskonstruktioner, selv om opløsningen på de brugte fotos ikke tillader at se mange detaljer, f.eks. om nedlagte mejerier stadig har en skorsten.³⁰ Men alt i alt supplerer disse landskabsbilleder hinanden på brugbar måde.

Ad. 3. En besigtigelse af kulturmiljøerne med den største reliktværdi giver yderligere en dimension til vurderingen. Det bliver muligt fra landjorden i øjenhøjde at vurdere, hvorledes kulturmiljøet tager sig ud i nutiden. Med de historiske oplysninger af kartografisk, statistisk og anden art, som

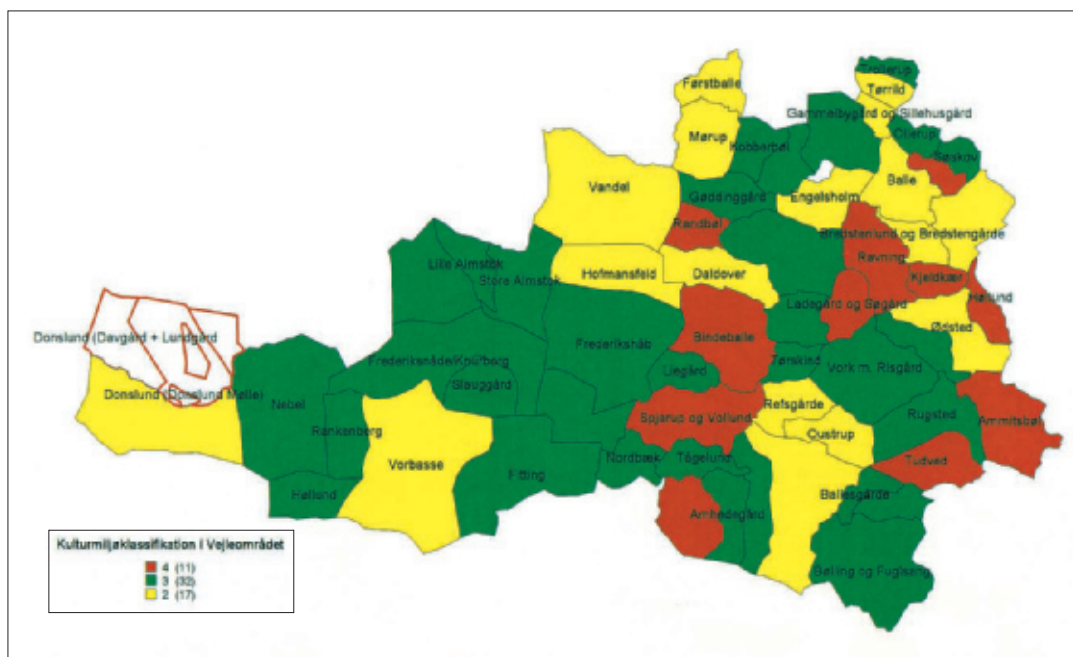

Fig. 8. Det samlede resultatet af kulturmiljøklassifikationen i Vejle-området, således som det er fremkommet ved kartografiske/historiske studier og besigtigelse i landskabet. Kulturmiljøområderne bedømmes i forhold til en skala med 3 trin, hvor 4 er det højeste og den er bl.a. givet til Randbøl, og en række andre lokaliteter øst for israndslinien. Laveste karakter, 2, er tildelt steder, hvor den kulturhistoriske helhed er blevet overlejret af nye kulturhistoriske helheder, og det er bl.a. tilfældet med Vorbasse og en række andre lokaliteter, der ligger vest for israndslinien, herunder hedekolonierne. I det hele taget er der de sidste 200 år sket en udvikling af nye kulturhistoriske helheder på hedebygden, som ikke er vurderet her.

kan karakterisere kulturmiljøet, i baghovedet giver det en særlig mulighed og mening at lave denne besigtigelse. Den giver en præcis vurdering af bevaringssituationen, f.eks. om nogle landbrug er øde, hvilket alt andet lige vil trække ned i vurderingen af kulturmiljøet. Det vil kræve særlige, store omkostninger at skulle vedligeholde en sådan bygningsmasse. Kun hvor der er tale om en særlig, sjælden type med en velbevaret struktur, kan det komme på tale at bonitere et sådant kulturmiljø højt. Ellers må det prioriteres at udvælge kulturmiljøer, hvor enheden af strukturen og elementer er velbevaret. (For et forsøg på en vurdering inden for et mindre undersøgelsesområde ses et eksempel i fig. 8.)

Afslutning

I det fremtidige arbejde med kulturmiljøet er det vigtigt, at der bliver lavet en faglig orienteret indsats. Det gælder i første omgang registreringsarbejdet, men også i de andre boniterings- og vurderingsfaser bør (kultur)historikere medvirke. Det vil koste midler her og nu, men det vil betale sig mangfoldigt på længere sigt at have et basismateriale, som er tilvejebragt med planlægningsmål for øje.³¹ På denne måde gives der et kulturhistorisk bidrag til miljøpolitikken, den tredje dimension. Det er vigtigt, at historikere blander sig i denne debat også, både inden for den første og anden dimension, som i allerhøjeste grad også rummer historiske perspektiver. Men spe-

cielt den tredje dimension bør være præget af historikere, når det gælder konkrete informationer og vurderinger af kulturlandskabet. Arbejdet må helt klart som vist koncentrere sig om strukturer i landskabet, og denne del af miljøpolitikken er lige så vigtig som de to andre dimensioner. Det er derfor lidt uforståeligt, at en landskabshistoriker kan tage afstand fra at arbejde med strukturer i miljøpolitikken til fordel for »processikring« med det mål at opnå et multifunktionelt, varieret landskab.³² Det sidste kan man selvfølgelig ud fra en historisk betragtning ikke være uenig i, men det må dog være væsentligt i dette landskab også at sikre nogle autentiske kulturhistoriske spor, som nutidens mennesker fortsat kan bruge og leve inden for. Der skal selvfølgelig ikke være tale om en fastlåsning af strukturer, elementer og processer til et museumslandskab, men ved en bevidsthed om historiske strukturer og en hensigtsmæssig planlægning af aktiviteterne kan det lade sig gøre at leve et moderne liv inden for de rammer som vore forfædre har sat sig.

Noter:

1. Som eksempler kan nævnes: Verdifulle kulturlandskap i Norge. Mer enn bare landskap! Del 4. Sluttrapport fra det sentrale utvalget Nasjonal registrering af verdifulle kulturlandskap, Trondheim 1994; Verneplan for kulturmiljø, Nordtrøndelag fylkeskommun, 1995, Ulf Sporrang, Urban Ekstam og Kjell Samuelsson: Svenska Landskap, Naturvårdsverket 1995 (denne bog beskæftiger sig dog i højere grad med en traditionel geografisk landskabsanalyse); Rakennettu Kulttuuriympäristö. Valtakunnallisesti Merkitävtä kulttuurihistoriallisesti ympäristöt (Den byggda kulturmiljön. Kulturhistoriska miljöer av riksintresse) Museoviraston Rakenushistorian Osaston Julkaisuja 16, Helsinki 1993.
2. Grundlaget er arbejdet i projektet *Det moderne landbrug og kulturmiljøet*, som er en interview-undersøgelse af landmænds for-

hold til kulturmiljøet, hvor det i første omgang har været nødvendigt at kortlægge kulturmiljøet i undersøgelsesområderne. Projektet er en del af Foranderlige Landskaber – et forskningsprogram finansieret af det Strategiske MiljøforskningsProgram 1997-2001.

3. Helle Damgaard: Kulturhistorien i fredningsplanlægningen. Metode og resultater 1978-86, Fortidsminder og kulturhistorie. Antikvariske Studier 9, 1987 s. 43-64. Artiklen er skrevet med baggrund i rapporten: Kulturhistorisk Fredningsplanlægning 1978-86 af Helle Damgaard og Niels Hørlück Jensen, Skov- og Naturstyrelsen og Kartografisk Dokumentationscenter, 1987.
4. Helle Damgaard: Kulturhistorien i fredningsplanlægningen, 1987, s. 59-61.
5. Forprojekt til projekter om varetagelse af de kulturhistoriske interesser i planlægningen (udkast), Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1995
6. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.): De kulturhistoriske interesser i landskabet, i: Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
7. Per Grau Møller, Erland Porsmose og Dorte Madsen: Kulturhistorisk inddeling af landskabet, i: Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
8. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen, af Annette Schou og Jesper Handberg: Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1999 – denne oversigtlige rapport ledsages af to mere detaljerede dokumentationsrapporter: Pilotprojekt Øst – Roskilde Amt, Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1998 og Pilotprojekt Vest – Ribe Amt, Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1998 – begge opdelt i et bind om Kortlægning af kulturmiljøer og Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer.
9. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen, 1999, s. 37ff.
10. Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt, Teknik og Miljø, Vejle, 1999.
11. Sven Thorsen: Kulturmiljøer. Nr. Alslev Kommune, Storstrøms Amt 2000.
12. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen, 1999 s. 11.
13. Se hjemmesiden www.sdu.dk/Hum/ForandLand/Dansk/Index.htm
14. Per Grau Møller, Erland Porsmose og Dorte Madsen: Kulturhistorisk inddeling af landskabet, Kulturhistorien i Planlægningen, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
15. Kortet viser en status på sognene efter 2. Verdenskrig (med grundlag i de seneste målebordsblade). Det vil sige at det kan behøve lidt tilretning for at tilpasses en historisk si-

- tuation med (som regel) færre sogne. Det er Danmarks Kulturhistoriske Centralregister under Nationalmuseet, som står for distributionen.
16. Selve udtrykket ejerlav er egentlig ret nyt, idet det stammer fra 1800-tallet, hvor det anvendes om den matrikulære enhed i 1844-matriklen. Men oprindeligt henfører ejerlavet til det bylag, som en gruppe af bønder havde beslutnings- og dyrkningsretten til. Dermed bliver ordet ejerlav i første række synonymt med en gruppe af personer, mens den geografiske udstrækning og grænse-dragning ikke er åbenlys. Dog vil kulturgeo-grafiske kriterier i mange tilfælde kunne af-grænse et ejerlavs naturlige ressourceområde, måske med fælles overdrevsområder til flere ejerlav. Afgørende for vurderingen af et 'ejerlav' i ældre tid må derfor være, om der var bebyggelsesenheder, der blev bundet sammen af et fælles navn og tilsvarende må enkeltgårde siges at være karakteristiske ved at have et bebyggelsesnavn knyttet til sig. (jf. Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling*, 1984 tekst-bind s. 11f).
 17. Henrik Pedersen: *De danske Landbrug 1688, 1928/1975*.
 18. Se Finn Stendal Pedersen: *Fynsk landbrugs vilkår 1688*, 1985, s. 79-159.
 19. Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, 1983, s. 44f. Jeg takker Karl-Erik Frandsen for kopier af hans afskrifter af denne kildeggruppe.
 20. Jf. Per Grau Møller: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*, 1990.
 21. Her henvises til Vivian Etting og Per Grau Møller (red.): *De kulturhistoriske interesser i landskabet, i: Kulturhistorien i Planlægningen*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
 22. Grundlaget er det matrikulære kortværk, der blev skabt i begyndelsen af 1800-tallet på grundlag af udskiftningskortene, der stammer fra 1770-1810. Karl-Erik Frandsen har i sit *Atlas over Danmarks Administrative inddeling* valgt at betegne det ved årstallet 1820.
 23. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark 1-7, 1803-12*, genudg. 1977-80.
 24. *Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status 1993*. Skov- og Naturstyrelsen, 1993.
 25. *Storværket Danmarks Kirker* indeholder meget detaljerede oplysninger om kirkerne og deres inventar, men det er endnu ikke landsdækkende. Derimod er Traps topografiske værk meget mere anvendeligt til dette registreringsformål.
 26. Anlæg efter 1970 skal normalt være anlagt i byområde udlagt til industri i en lokalplan.
 27. Erik Brandt: *Spærringer og forsvundne øer. Registrering og vurdering af mulighederne for naturgenopretning på søterritoriet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1991.
 28. Aage Aagesen: *Danmarks jernbaner*, 1944.
 29. I Sønderjylland findes der ikke original-I kort – først efter 1864 blev der lavet matrikelkort af den prøjssiske administration, de såkaldte Katasterkort, men i en del områder findes der bevaret udskiftningskort, som kan anvendes på samme måde.
 30. Der er i 1999 af KampsaxGeoplan blevet udarbejdet et nyt sæt ortofotos med en betydelig større opløsning, men de er ikke brugt her.
 31. Her kan henvises til den nytte, som Landsbyregistreringen og Hovedgårdsregistreringen har kunnet give både til Fyns Amt i det daglige sagsbehandlingsarbejde, hvor en kulturhistorisk vinkel lynhurtigt har kunnet hentes på en konkret sag, og til almindeligt lokalhistorisk interesserende i kraft af de udgivne publikationer.
 32. Bo Fritzboeger: *Det åbne lands kulturhistorie*, 1998, s. 261

Historien anskuet som et kapitalmarked

Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900¹

Gunnar Lind Haase Svendsen

Fortid og Nutid marts 2001, s. 23-51

Artiklen er et forsøg på at kaste et nyt lys over en velkendt historie gennem en række sociologiske begreber, først og fremmest social kapital-begrebet, som det bl.a. er blevet udviklet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Med en sådan teoretisk tilgang er det muligt systematisk at undersøge, hvordan den frivillige organisationstradition, der etableredes fra begyndelsen af 1800-tallet, førte til frugtbare samarbejdsrelationer i slutningen af århundredet, samt hvorledes disse relationer monopoliseredes af religiøse grupper omkring 1900.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Siden februar 1999 ansat som ph.d.-studerende ved Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa. Indskrevet på Syddansk Universitet – Odense, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Ph.d.-projektets titel er *Levevilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000*, og det indgår i programmet *Mennesker i det agrare landskab* under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ, *Det agrare landskab i Danmark 1998-2001*.

I løbet af 1800-tallet blev der skabt en bred organisationstradition i de danske landdistrikter. Allerede fra begyndelsen af århundredet formaliseredes og institutionaliseredes denne organisation indenfor foreningens rammer.

Hvordan skal vi forstå denne yderst komplicerede periode, foreningstiden? Jeg mener, det er nødvendigt at benytte en tværfaglig tilgang. Derfor vil jeg i det følgende forsøge at kaste et nyt lys over en velkendt historie ved at benytte en række sociologiske begreber – først og fremmest det social kapital-begreb, den franske sociolog Pierre Bourdieu introducerede i slutningen af 1970'erne. Her lykkedes det ham at operationalisere idéen om, at det er den stadige udveksling, der foregår mellem personer og grupper i et samfund, som udgør den sociale lim i dette samfund. Social kapital blev nu helt konkret til de – både i økonomisk og ikke-økonomisk forstand – »profitter, der hidrører fra et medlemskab af en

gruppe«, og som udgør »fundamentet for den solidaritet, der muliggør dem«.²

Siden hen er social kapital-begrebet blevet videreudviklet indenfor en amerikansk, sociologisk tradition. I slutningen af 1980'erne definerede James Coleman således social kapital som »menneskers evne til i grupper og organisationer at samarbejde om fælles mål« – et samarbejde, der ifølge Coleman baserede sig på fælles normer og værdier.³

I 1990'erne har Robert Putnam søgt at påvise, hvorledes social kapital – målt som tætheden af frivillige foreninger og organisationer indenfor et bestemt geografisk område – indgår som et vigtigt element i demokratiseringsprocesser. En »beholdning« af social kapital, udsprunget af fælles traditioner og tillid, bliver således i sidste instans en økonomisk faktor.⁴

I denne artikel har jeg indenfor det 19. århundredes danske landdistrikts-historie arbejdet videre med begrebet

social kapital. Jeg fokuserer her på Bourdieus økonomiske og ikke-økonomiske »profitter« af et netværkssamarbejde som udsprungne af et henholdsvis *økonomisk* og *kulturelt samarbejde* blandt en befolkning, såvel på lokalt, regionalt som nationalt niveau. Endvidere vil jeg se på, hvorledes en »beholdning« af social kapital virker ind på det, jeg ser som de to øvrige former for kapital i et samfund, nemlig kulturel og fysisk kapital – det sidste defineret som fællesbygninger. Mit overordnede, metodiske mål hermed har været at skabe en balance mellem sociologiske teorier og historiske kilder og mellem »små« og »store« historier.⁵

En kapital-teori inden for historievidenskaben

I det følgende vil jeg forsøge at vise, hvorledes det 19. århundredes organisering i de danske landdistrikter i form af foreninger og lignende frivillige sammenslutninger på et mere overordnet plan er ensbetydende med opkomsten af et *civilt samfund*, dvs. et samfund præget af borgere med et relativt stort, frivilligt engagement, der efterhånden viser sig at få en kolossal stor indflydelse på samfundsudviklingen. Vi vil helt konkret få at se, hvorledes borgerne – forstået som den almindelige, danske landbobefolkning – i stadig højere grad selv kommer til at varetage lokale politiske, økonomiske og sociale funktioner uden større indblanding fra det offentlige – ja, ofte i opposition til staten.

På det mere empiriske plan afslører kildematerialet, at de civile initiativer i form af økonomiske, faglige, politiske og kulturelle sammenslutninger primært realiseres gennem energiske enkeltpersoners virke på lokalt plan. Der er med andre ord tale om entreprenører eller *ildsjæle*, forstået som virksomme og ofte karismatiske personer

der handler ud fra en blanding af økonomiske og idealistiske motiver, og hvis virke ofte har en samfundsgavnlig effekt – i kulturel såvel som i økonomisk henseende. De første initiativtagere til oprettelsen af andelsmejerier er et godt eksempel herpå.

Endelig er det karakteristisk, at en *kreds af ildsjæle* på gruppeniveau står bag – ikke blot enkelte foreninger – men også et helt *foreningsmiljø*, bestående af forskelligartede og dog ideologisk beslægtede foreninger, der rekrutterer medlemmer på lokalt og i stadig stigende grad også på regionalt plan. Et sådant netværk af foreninger – et foreningsmiljø – vil ofte knytte en økonomisk, faglig, politisk eller religiøs betinget gruppering sammen i et fællesskab, der tydeligt adskiller sig fra andre fællesskaber – kulturelt, sprogligt såvel som rent fysisk, i rummet. Det er i høj grad de samme personer, der optræder i de samme foreninger, og netop denne regelmæssige ansigt-til-ansigt kontakt – der typisk også finder sted på et uformelt plan, i privatlivet – skaber indbyrdes *tillid* og *fælles normer*. På den måde opstår eller fastholdes bestemte sociale og kulturelle identiteter, der hermed bliver den måske vigtigste »vare«, foreningsmiljøet overhovedet har at tilbyde sine medlemmer udover at fungere som interessegruppe eller som forum for selskabeligt samvær.⁶

En sådan konstruktion af foreningsmiljøer og følgelig af gruppeidentiteter har typisk en effekt ikke blot på lokalt men også på regionalt og nationalt plan. Et eksempel, som vil blive behandlet i det følgende, er de ofte »konkurrerende« grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, der organiserer sig i sidste halvdel af 1800-tallet, og som efterhånden på et overordnet, samfundsmæssigt plan udvikler sig til såkaldte folkelige bevægelser.

En forening kan ifølge *Ordbog over det danske sprog* defineres som en

»Kreds af Personer, der har sluttet sig sammen med et fælles Formaal (fx. af selskabelig, faglig, politisk eller filantropisk Art) for Øje«. Foreningen opstod blandt oplysningstidens borgerskab og vandt især udbredelse i de protestantiske, nordeuropæiske lande, hvor den blev den fremherskende form for sammenslutning i slutningen af 1800-tallet. Rent formelt er det karakteristisk for foreningen, at den er en relativ simpel form for organisation – opbygget af elementer som generalforsamling, demokratisk stemmeafgivning, afholdelse af møder og protokolføring. Denne form kan imidlertid rumme et højst forskelligartet selskabeligt og fagligt indhold. Herved får foreningen typisk et lokalt særpræg eller lokal forankring – på engelsk: *local embeddedness* – der røber sig i medlemmernes kendskab til en fælles foreningshistorie, i fælles sprogbrug og fælles værdier og normer, der ofte ikke blot knytter sig til »foreningsånden« men også til lokaliteten. Endvidere har man i forskningen traditionelt skelnet mellem foreninger, der er åbne henholdsvis lukkede for medlemstilgang – eller *inkluderende* og *ekskluderende* foreninger. Og hvad angår foreningernes formål har man skelnet mellem instrumentelle og ekspressive foreninger. De *instrumentelle* foreninger kan karakteriseres som interessegrupper med konkrete politiske, faglige eller økonomiske formål, i modsætning til de *ekspressive* foreninger, hvor det er det religiøse eller rent selskabelige samvær, der står i centrum. Der er dog en tendens til, at disse to foreningstyper løber over i hinanden, idet en instrumentel forening ofte medfører et socialt fællesskab, ligesom en ekspressiv forening hurtigt kan udvikle sig til også at varetage medlemmernes økonomiske og praktiske interesser. Begge foreningstyper kan potentielt have en *identitetsskabende* funktion. Personen har altså – som tidlige-

re nævnt – mulighed for at »vælge« sig en identitet ved at tilslutte sig en forening eller et foreningsmiljø.⁷

Foreningsaktiviteterne samt den kulturelle kontekst, hvori de foregår, kan med held operationaliseres ved brug af Bourdieus »udvidede« kapitalbegreb, der skal opfattes som en modreaktion på den snævre definition af kapital som produktionsfaktor, vi finder inden for klassisk økonomi: »*Capital is accumulated history [that is] accumulated labor (in its materialized form or its »incorporated«, embodied form) which, when appropriated on a private, i.e., exclusive, basis by agents or groups of agents, enables them to appropriate social energy in the form of reified or living labor*«. Der bliver hermed tale om at reintroducere kapital »in all its forms and not solely in the one form recognized by economic theory«. Dette ambitiøse forsøg på begrebsligt fælleskab – og ligestilling – inden for humanvidenskaberne skal ifølge Bourdieu føre til opkomsten af en »*general science of the economy of practices, which would treat mercantile exchange as a particular case of exchange in all its forms*«. Målet med sådan en tværvidenskab er at etablere »*the laws whereby the different types of capital (...) change into one another*«. ⁸

Endvidere fastslår Bourdieu, at kapital defineret som menneskeligt arbejde af en vis varighed, værdi og »omsættelighed« er genstand for individers og grupperes interesser. Det sidste indebærer endvidere, at den også bliver genstand for strategier. Således er der på den ene side tale om investeringsstrategier hos de aktører, der bruger deres tid, kræfter og penge på at opbygge en kapital med en fremtidig forventning om at kunne profitere af denne kapital – på individuelt plan såvel som på gruppeplan.⁹ På den anden side udgør summen af den kapital, der eksisterer, varer, der indgår i et *kapitalmarked*, hvor forskellige aktører

lægger handlingsstrategier med henblik på at erhverve netop den kapital, de eftertrager.

På den måde når vi endelig frem til den definition af kapital, denne afhandling teoretisk grunder i, nemlig *akkumuleret og potentielt konvertibelt arbejde af varighed og værdi, der er genstand for strategier i et kapitalmarked styret af udbud og efterspørgsel*.

Hermed bliver det muligt at operationalisere forskellige former for kapital (som f.eks. fysisk og human kapital) på en anden måde, end det traditionelt er blevet gjort. Som nævnt har jeg her ud fra en historisk synsvinkel valgt at kortlægge den sociale verdens praksis i tre former for kapital (social, kulturel, fysisk), der samlet, over tid, anskues som de faste elementer i et kapitalmarked.

Foreningsmiljøer anskuet som social, kulturel og fysisk kapital

Med Bourdieus idé om »*a general science of the economy of practices*« base- ret på et udvidet kapital-begreb bliver det nu muligt at anskue det 19. århundredes foreningsmiljøer som »beholdninger« af social, kulturel og fysisk kapital. I den henseende vil de tidligere omtalte instrumentelle og ekspressive foreninger blive omtalt som det henholdsvis *økonomiske* og *kulturelle* samarbejde, der udgør en social kapital i en befolkningsgruppe.

En sådan social kapital i form af et økonomisk og kulturelt samarbejde baserer sig på gruppens kulturelle kapital, forstået som de traditioner, den viden og de fælles normer, der samler gruppen og giver den en velafgrænset identitet i forhold til omverdenen. Ligesom det økonomiske og kulturelle samarbejde kan siges – på samme tid – at skabe og fastholde gruppens kulturelle kapital og hermed styrke en social identitet.

Endelig vil disse to kapitaler sætte

sig synlige spor i bebyggelsen, infrastrukturen, kulturlandskabet, redskaber mv. Hermed materialiserer de to usynlige kapitaler sig i en tredje form for kapital, nemlig *fysisk kapital*, der således defineres bredt som menneskeligt arbejde akkumuleret i ting og ikke – som i traditionel økonomisk terminologi – snævert som de maskiner, bygninger mv., der indgår i produktionsprocessen som produktionsfaktorer. Jeg vil dog i det følgende afgrænse fysisk kapital til kun at omfatte bebyggelsen og her specifikt de – ofte ideologisk prægede – fællesbygninger, der udspringer af foreningslivet som forsamlingshuse, missionshuse osv. Det er der to årsager til. For det første er en menneskeskabt ting som netop bebyggelsen en fysisk kapital, der kræver en særlig stor investering af de folk, der opbygger den. Derfor rummer den også for disse folk en tilsvarende høj værdi, i økonomisk såvel som i kulturel henseende. Ligesom den – efter den er blevet opbygget – typisk vil have en høj værdi blandt de generationer af mennesker, den overføres til. I den forstand knytter bebyggelsen sig tæt til de to øvrige kapitaler, som den betinger og betinges af. For det andet er en undersøgelse af netop bebyggelsen hensigtsmæssig, fordi en bebyggelse er relativt konstant i tid og rum. Som bebyggelseshistorikere har gjort opmærksom på, betyder dette, at den ret præcist afspejler de to øvrige kapitaler, som kan siges at være indlejret i den.

Sammenhængen mellem de tre kapitaler er dog overordentlig dynamisk, hvorfor determinansforholdet til forskellige tider langt fra er entydigt. At det forholder sig sådan, vil en historisk studie af de danske landdistrikter i høj grad afsløre. Kildematerialet vidner således om, at en lang række faktorer har betydning for samspillet mellem de tre kapitaler, hvoraf de vigtigste er: ydre politiske, økonomiske, tek-

nologiske og demografiske forhold, antallet og karakteren af virksomme, samfundsenkede enkeltindivider (ildsjæle), foreningernes/foreningsmiljøernes inkluderende henholdsvis ekskluderende natur, deres grad af lokal forankring (*local embeddedness*) samt de modsætningsforhold til henholdsvis statsmagten og andre foreningsmiljøer, hvorigennem de skaber en gruppeidentitet.

Selvorganisering

Dannelsen af foreninger og foreningsmiljøer er et udtryk for en selvorganisering, der i høj grad blev til på landdistriktsbefolkningens eget initiativ, i kraft af egne ressourcer. Set i dette civilsamfundsperspektiv kan foreningsdannelserne karakteriseres ved fem ting.

For det første er der – som allerede flere gange nævnt – grundlæggende tale om frivillige netværksdannelser uden, eller med ganske lille indblanding fra statens side, dvs. en generel selvorganisering i landdistrikterne.

For det andet er denne frivillige deltagelse i økonomiske, erhvervsfaglige, politiske og religiøse foreninger og sammenslutninger – selvorganiseringen – karakteristisk ved, at den 1) dels udvikler sig fra en decentral og lokalt præget organisationsopbygning til en mere centraliseret, nationalt og internationalt præget organisationsopbygning; 2) dels udvikler sig fra hovedsageligt at være af inkluderende natur (åbent medlemsskab) fra 1840'erne til at være af ekskluderende natur (eksklusive foreninger) omkring århundredeskiftet.

At organisationsdannelserne efterhånden konsolideres på et nationalt og internationalt niveau muliggør for det tredje, at nogle af dem fra at være lokale og regionale fænomener på mikro- og mesoplan kan udvikle sig til *folkelige bevægelser* med stor samfunds-

omskabende kraft på makroplan. Med folkelige bevægelser mener jeg helt specifikt sammenslutninger – som oftest af inkluderende karakter – der dels forekommer over hele landet, dels bidrager til at mediere et eller flere af de traditionelle klasseskel. Et eksempel herpå er den såkaldte forsamlingsbevægelse fra 1840'erne, hvor gårdmænd, husmænd og landarbejdere deltog på lige fod, eller andelsmejeribevægelsen fra begyndelsen af 1880'erne, hvor gårdmænd og husmænd typisk var medlemmer af samme andelsmejeriforening.

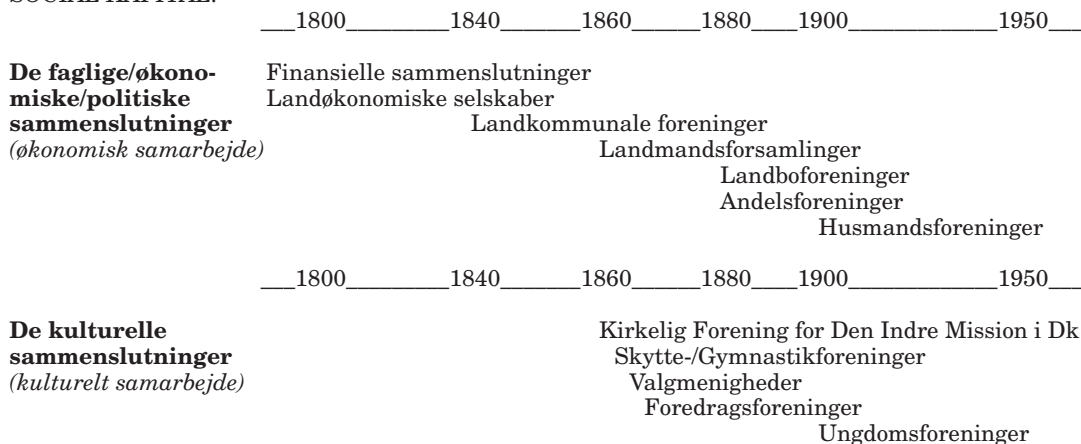
For det fjerde udspringer nogle af organisationsdannelserne – på trods af deres særegne, lokale forankringer – fra det, H.P. Clausen har kaldt for *»de fås styring af de mange«*.¹⁰ Det gælder bl.a. de landøkonomiske foreninger fra før 1840, højskolebevægelsen og grundtvigianismen efter 1864 samt de politiske partier i slutningen af århundredet. Andre bevægelser – som f.eks. den pietistisk inspirerede forsamlingsbevægelse og andelsbevægelsen – synes derimod mindre elitestyrede. Endelig er det karakteristisk for organisationsdannelserne, at de er stærkt medvirkende til at opbygge en stærk social og politisk selvbevidsthed hos de forskellige grupper på landet, ikke mindst ved at stille sig i opposition til statsmagten. En oversigt over de foreningsaktiviteter, der udgør elementerne i den 1800-tals organisationsform, som jeg noget forenklet har valgt at kalde den andelsbaserede organisationsform, ses i fig. 1.

Økonomisk samarbejde

Finansielle foreninger

Organisationstraditionen kan spores tilbage til begyndelsen af 1800-tallet. På dette tidspunkt var de fleste af landets jorde blevet udskiftet. I takt med at bønderne – med eller mod deres vilje

SOCIAL KAPITAL:

FYSISK KAPITAL:

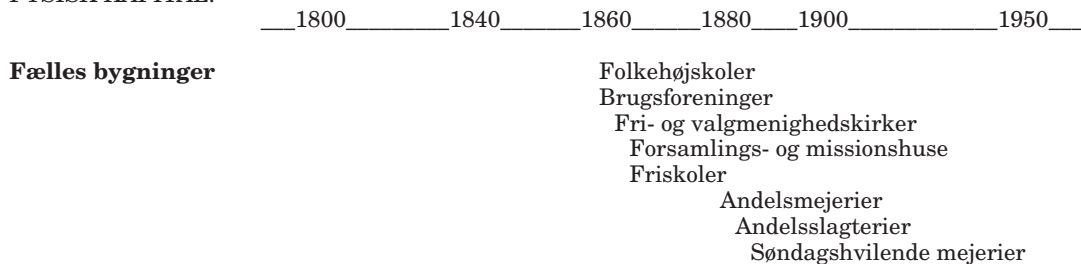

Fig. 1. Social og fysisk kapital 1800-1900.

– flyttede ud fra landsbyerne for at bosætte sig ved deres marker, opløstes det gamle, påtvungne arbejdsfællesskab.

Den udbredelse af selvejet, landbo-reformerne havde haft som mål, blev en bekostelig affære. Derfor blev der allerede i 1786 oprettet en statslig kreditforening, Credit-Kassen, suppleret med statens pensionsfond, Den almindelige Enkekasse, sådan at bønderne kunne optage billige lån til køb af gårdene.¹¹ Dog tog også godsejerne og siden hen bønderne selv initiativer til nye former for økonomisk samarbejde i landdistrikterne, efterhånden som de gamle landsbyfællesskaber opløstes.

Udskiftningen, udflytningen og selvejet betød indledningen på den overgang fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, der fuldbyrdes i slutningen af det 19. århundrede. Det store

behov for økonomisk kapital, der i den forbindelse opstod i landdistrikterne, kunne ikke alene dækkes af statslige institutioner og private udlånere. At staten ydermere førte en ekstra restriktiv kreditpolitik i tiden efter valutasammenbruddet i 1813, var for liberalistisk orienterede embedsmænd, erhvervsfolk og godsejere blot endnu en god grund til selv at tage initiativ til oprettelse af finansielle sammenslutninger. Med inspiration fra Tyskland og hertugdømmerne stiftedes således allerede i 1810 i grevskabet Holstenborg på Sydsjælland kongerigets første spare- og lånekasse »til Nytte for Bondealmuen på Grevskabet Holsteinsborg«.¹²

Lensgreve F.A. Holstein, der var påvirket af den tyske, filantropiske ånd, ønskede med andre ord at hjælpe grev-

skabets bønder ved at fremme den økonomiske vækst i lokalområdet.

Hvor de første landbosparekassers primære formål havde været at afhjælpe en generel lånetrang hos bønderne, koncentrerede de sparekasser, der oprettedes gennem 1820'erne, sig næsten udelukkende om opsparingssiden. Hensigten hermed synes dels at have været af moralsk karakter, nemlig som »Led i Almuens Opdragelse« at få den jævne del af befolkningen til at spare.¹³

Konjunkturopsving og en liberalistisk orienteret regeringspolitik medførte i løbet af 1840'erne en rivende udvikling indenfor det finansielle område. I 1830'erne havde nationalbanken ført an ved at tilbyde erhvervslivet billig kredit, men allerede i begyndelsen af det følgende årti skød private aktieselskaber frem, i åbenbar reaktion mod den enevældige stats politiske og økonomiske styring.¹⁴

Denne demokratiske tendens, der kulminerede i 1849 med en fri forfatning, gav grobund for, at sparekasserne kunne ekspandere og i løbet af 1850'erne blive de vigtigste udlånsinstitutter ved siden af nationalbanken, med et stigende udlån til private. I 1846 stiftedes et privat bankinstitut, Fyens Discontokasse, snart efterfulgt af adskillige tilsvarende provinsbanker. Endnu billigere blev realkrediten ved oprettelsen af kreditforeninger, efter at loven om kreditforeninger endelig var blevet vedtaget i 1850. Hermed sikredes i landdistrikterne et solidarisk ansvar for det indtagne lån. Kreditforeningerne kan således opfattes som forløbere for andelsforeningerne, idet »Ansvar og Fordele er tillagt Foreningens Medlemmer, og disse har gennem de forskellige Organer den daglige Styrelse i Foreningernes Anliggender.«¹⁵

Hvor finansmarkedet i begyndelsen af århundredet alene var styret af staten og en filantropisk-liberalistisk orienteret elite af erhvervsfolk, embedsmænd og godsejere, der ønskede at

fremme bondestandens vel, blev det fra 1840'erne i stigende grad styret af nationalt-liberalistisk orienterede erhvervsfolk. I modsætning hertil var de sognesparekasser og landbosparekasser, der for alvor voksede sig store i løbet af 50'erne og 60'erne, i højere grad styret af praktisk landbrugsfagligt orienterede godsejere og – i stadig stigende grad – af gårdmænd.¹⁶

De lokale ildsjæle, der tog initiativet til oprettelsen af landbosparekasser, opfattede i høj grad sig selv som deltagere i en kamp mellem by og land. I 1854 havde der således været 46 sparekasser, hvoraf hele 42 var beliggende i byer, men fra 1855 oprettedes der altså landbosparekasser samt de endnu mere lokalt placerede herredssparekasser, alle beregnet på landbrugs-erhvervet, som led i en økonomisk selvstændighedsgørelsesproces.¹⁷

Også landbo- og herredssparekasserne placeredes dog fortrinsvist i byerne. Og ledelserne tilhørte i mange tilfælde det samme sociale lag som i købstadssparekasserne. Gårdejerne – og her især de mindre gårdejere – reagerede herpå ved at tage initiativ til oprettelse af sognesparekasser, defineret som sparekasser beliggende udenfor købstæder, og hvis tilblivelse baserede sig på et lokalt samarbejde.¹⁸

På den måde blev det som oftest de samme ildsjæle, som havde stået bag landbosparekasserne, der brød med selvsamme for yderligere at styrke den decentrale sparekassestruktur og hermed også – i økonomisk såvel som i politisk henseende – styrke landdistrikternes position overfor byområderne.

Udskiftningen og kampen mod det »skadelige fællesskab« betød, at de nye, selvejende bønder fik et personligt ansvar for driften og hermed også nye muligheder for rationalisering og produktionsforøgelse. Imidlertid fulgte med denne personlige frihed også en »selvansvarlighed«, som Skrubbeltrang udtrykker det.¹⁹

Bonden havde mistet bylavets og godsejerens beskyttelse. Ligesom han havde mistet det sociale sikkerhedsnet, som landsbyfællesskabet også havde været, idet risikoen for personlig ulykke havde været »spredt ud« blandt landsbyens beboere.

I løbet af 1800-tallet blev det tvungne landsbyfællesskabs sociale sikkerhedsnet imidlertid erstattet af forskelligartede forsikringskasser, der – ligesom sparekasserne – blev oprettet på et frivilligt, civilt initiativ, udenom statsmagten. I 1731 blev Københavns Brandforsikring etableret som rigets første, og 1761 oprettedes Købstædernes almindelige Brandforsikring. På landet havde der dog allerede siden 1731 eksisteret bygningsforsikringer, om end tilslutningen havde været begrænset.²⁰ Således oprettede lensgreve Holstein i 1811 – blot et år efter, at han havde etableret sin spare- og lånekasse – et interessantskab, som »forsikkrer hinanden en bestemt Deel af forulykkede Hestes og Hornkvægs Værdi«.²¹ Fra og med 1850'erne steg antallet af disse selskaber til forsikring af husdyr, med et overtal af »Smaakasserne«, dvs. de mindre, lokale foreninger. Hvad angår foreningsbestyrelsernes sammensætninger, var der også her tale om samme udvikling som indenfor sparekasserne, idet det efterhånden var gårdmænd og et ikke ringe antal husmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. Ligesom kreaturforeningerne var sygekasserne, der skød op fra omkring 1865, nogle af de tidligste organisatoriske dannelser, som tilbage i 1700-tallet havde eksisteret under mere uformelle former.

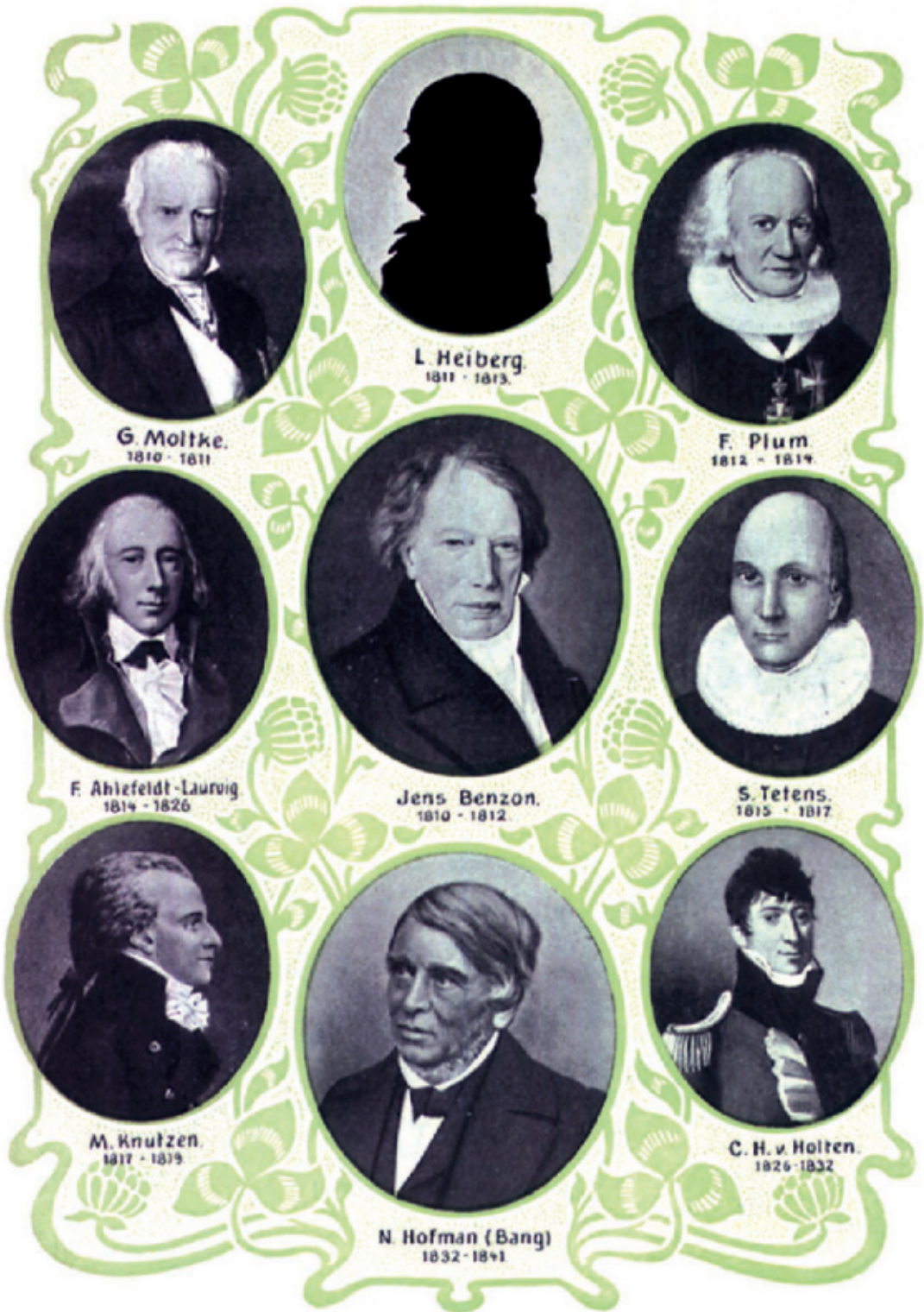
De landøkonomiske selskaber og landmandsforsamlingerne

I 1897 skrev landøkonomen N. Heyman, at der var »skabt og udviklet en for vort Land ejendommelig Landbrugsorganisation, der så at sige har gennemsyret hele vort Landbrug og dets forskellige Grene«.²² Udover andelsbevægelsen, tænker Heyman her først og fremmest på de landøkonomiske selskaber, der i slutningen af århundredet udviklede sig til landboforeningerne.

Ligesom tilfældet var med de finansielle sammenslutninger, startede det landbrugsfaglige samarbejde – i form af landøkonomiske selskaber – oppefra-og-ned, med en stærk dominans af embedsmænd, præster og godsejere i den første udviklingsfase. Men hvor de finansielle sammenslutninger skal ses som de organisationsdannelser, hvor bønderne tidligst fik en dominerende indflydelse (i løbet af 1850'erne og 1860'erne), blev de landøkonomiske selskaber først for alvor gårdmandsdominerede i løbet af 1870'erne. Ja, endog på dette tidspunkt havde foreningerne et aristokratisk præg, og først i 1880'ernes landboforeninger var det de jævne gårdmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. På den måde kan man sige, at de finansielle sammenslutninger i høj grad kom til at danne forudsætningen og forbilledet for de landbrugsfaglige foreninger.²³

Som nævnt var det først forholdsvist sent, den almindelige bondestand fik afgørende indflydelse på de landøkonomiske selskaber. Det første af slagten, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, blev således allerede oprettet i 1769 på statsinitiativ og

Fig. 2. Fyens Stifts Patriotiske Selskabs præsidenter 1810-1835. I 1810 stiftede stiftamtmand Moltke, biskop Hansen, oberst Heide og godsejer Mourier Fyens Stifts Patriotiske Selskab med Det kgl. Landhusholdningsselskab som forbillede. Som det ses af billedet lededes selskabet de første mange år af højtstående embedsmænd eller godsejere (Fyens Stifts Patriotiske Selskab gennem 100 år, 1910, s. 31.)

SELSKABETS PRÆSIDENTER 1810-1835

fungerede frem til 1830'erne som et uofficielt landbrugsministerium, ledet af embedsmænd, erhvervsdrivende, gejstlige, militærpersoner og godsejere. Målet var at fremme agerdyrkningen dels ved at præmiere de dygtigste bønder, dels ved over en årrække at yde kontante tilskud til dem, der »indførte og efterlevede planmæssig drift på deres gårde«, og dels ved generelt at sprede kendskabet til nye redskaber og metoder blandt bondestanden, bl.a. ved at øge kendskabet til den landbrugsfaglige litteratur. Fra omkring 1800 og frem til 1820'erne opstod en række lokale, landøkonomiske og patriotiske selskaber, der alle – ligesom Landhusholdningsselskabet – søgte at fremme landbruget gennem præmiering, konkurrencer og formidling af landbrugsfaglig viden (fig. 2). Initiativtagerne, der også her fortrinsvis bestod af godsejere, syntes delt i to lejre: de filantropisk orienterede, der ønskede at fremme bondestandens kår som sådan, samt de mere driftsøkonomisk orienterede, der – i erklæret mistillid til bønderne – udelukkende havde en forbedret agerdyrkning for øje. De sidste repræsenterede ikke i mindre grad end de første en oppefra-og-ned-holdning i forhold til bønderne. Filosofien var her, at en støtte til de større landbrugere på sigt ville være til gavn for bondestanden og det danske landbrug som helhed. Således konkluderede landøkonomen Jacob Aall Hoffman i 1843, at det er »ved de dannede Landmænds bedre Exempel, at der især kunde virkes til Bondens praktiske Uddannelse«.²⁴

Hoffmans udtalelse til trods var der dog i 1840'erne, i takt med landbrugsgets økonomiske opsving, tale om en kraftigt øget selvstændighed og selvbevidsthed blandt bondestanden – ikke blot på det finansielle og politiske område, men nu også på det rent faglige område. De direkte forløbere for det faglige samarbejde havde været de

landøkonomiske selskaber, og det var da også moderorganisationen for disse – Landhusholdningsselskabet – der i 1866 blev arrangør for endnu et væsentligt element i landbobefolkningens selvorganisering, landmandsfor-samlingerne. Disse formede sig som åbne møder, der blev holdt med tre års intervaller. Her blev dyrskue, udstillingsvirksomhed og feststemning kombineret med faglige debatter. Dette blev en stor inspirationskilde for de bondedominerede landboforeninger, der først etablerede sig fra begyndelsen af 1880'erne i den alsidige form, hvori vi finder dem endnu i dag, dvs. en kombination af landbrugsfaglig formidling og rådgivning, dyrskuer, foredrag, bladvirksomhed, konsulenttjeneste og et generelt virke som interesse-gruppe for det mellemstore gårdbrug.²⁵

Andelsmejeribevægelsen²⁶

Centripetale og centrifugale kræfter

Den modernisering af landdistrikts-samfundet, der begyndte fra slutningen af 1700-tallet, fortsattes ind i det nye århundrede. Med indførelsen af den almindelige undervisningspligt fra 1814 forsvandt analfabetismen efterhånden, og jævne bønder fik – i takt med en øget demokratisering af samfundet – mulighed for mere selvbestemmelse. Fra omkring 1840 udnyttede bønderne på eget initiativ og egen risiko denne mulighed ved i stigende grad at organisere sig økonomisk (brandforsikringsforeninger, kreaturforeninger, sygekasser, landbosparekasser), fagligt (landøkonomiske selskaber, landboforeninger, husmandsforeninger) og politisk (landkommunale foreninger, Bondevennernes Selskab 1846, Det Radikale Venstre 1905). Specielt efter opkomsten af andelsbaserede foreninger fra 1866 skete dette i stor udstrækning ved at søge kom-

promiser indadtil gennem inkluderende netværk, dvs. netværk hvor der var åben tilgang for alle socialt, politisk eller religiøst betingede grupper. Udadtil etableredes efterhånden en arbejdsdeling mellem statsmagten og det frivillige, økonomiske samarbejde, indenfor hvis rammer landbefolkningen – også efter 1900 – kunne vedblive med at være relativt uafhængig af staten.

I modsætning til den samlende, centripetale kraft i landbosamfundet, som foreningerne indenfor det økonomiske samarbejde – især den stordriftsbaserede andelsbevægelse – udgjorde, blev det frodige, kulturelle foreningsliv på landet (forsamlingsbevægelsen, højskolebevægelsen, indre mission, ungdomsforeningerne mv.), der blomstrede op i sidste halvdel af det 19. århundrede, ofte en polariserende eller centrifugal kraft, der på sigt førte til strid og splittelse. Det kulturelle samarbejde fik således i mange tilfælde en eksklusiv eller ekskluderende karakter, hvilket i flere tilfælde førte til gruppeisolation og en fjendtlig holdning overfor konkurrerende foreningsmiljøer. Dette var tilfældet udadtil i forholdet til statsmagten men i særlig grad indadtil – i de enkelte landdistriktssamfund – hvor splittelse mellem religiøst baserede grupper som indremissionske og grundtvigianere efterhånden rakte ind i det økonomiske samarbejde.

Privatmejerier eller andelsmejerier?

Allerede før 1870'ernes kriseår havde man været i gang med at undersøge mulighederne for en mere effektiv mejeridrift. Produktionen af mejeriprodukter på de enkelte gårde, de såkaldte hjemmemejерier, havde vist sig lidet hygiejniske og helt utidssvarende. I 1830'erne og 1840'erne havde mejeridriften imidlertid vundet indpas på herregårdene. På dette tidspunkt stod »herregårdssmørret« langtfra det »bøndersmør«, der blev opkøbt og omæltet

af de lokale købmænd. For at højne standarden af »bøndersmørret« blev der allerede fra 1850'erne gjort forsøg med fællesmejerier.²⁷

Det 19. århundredes sidste årtier bød på mange teknologiske innovationer indenfor mejeriområdet, hvoraf en af de vigtigste var L.C. Nielsens kontinuerlige centrifuge fra 1879. De rent tekniske forudsætninger for stordrift indenfor mejerierhvervet var således tilstede. Men den økonomiske kapital og den ekspertise, der nødvendigvis skulle mobiliseres i forbindelse med en rationalisering, var mere end nogen enkeltperson kunne overkomme. For at udnytte produktionsnichen til fulde måtte man altså slå sig sammen. I 1852 havde et medlem af landhusholdningsselskabet, proprietær David til Rungstedlund, skrevet et åbent brev til landhusholdningsselskabet vedrørende »Anlæg af fælles Meierier paa Landet«, hvilket selskabet publicerede som et cirkulære.²⁸

I løbet af 1860'erne og 1870'erne blev begge modeller taget i brug. Omkring 1880 eksisterede der således side om side tre typer af privatejede mejерier, herregårdsmejерiet, det mindre gårdmejeri og selvstændige fællesmejerier, samt to fællesejede: aktiemejeriet og andelsmejeriet. I modsætning til andels- og aktiemejerierne havde de privatejede bøndermejerier det problem, at de var for små. Desuden kneb det også med at få leverandørerne til at overholde aftaler om kvalitet og fodring. Ligesom andelsmejeriernes tilbagelevering af kærnemælk og valle til producenterne også betød en økonomisk gevinst i forhold til fællesmejerierne. Der blev i disse år diskuteret ivrigt for og imod i landøkonomiske selskaber, landboforeninger og ikke mindst i aviser og tidsskrifter. Men – som Hertel udtrykker det – så »tog Bondestanden Sagen i sin Haand«.²⁹ Det var det rene andelsmejeri, der vandt frem.

Fig. 3. I 1875 oprettede bønderne i den vestfynske landsby Kaslund et fællesmejeri på aktiebasis, som efter nogle år blev omdannet til et regulært andelsmejeri. Mejeriet befandt sig i den hvidkalkede stueetage, mens mejeribestyreren og hans familie og folk boede ovenpå (Fotografi ca. 1915).

Den afgørende inspiration til de danske andelsforeninger kom fra England. I Rochdale, nær Manchester, havde nogle vævere i 1844 oprettet verdens første Cooperative Wholesale Society, dvs. en brugs- og indkøbsforening, ejet af medlemmerne selv. Danmark fik sin første brugsforening i 1866, men endnu vigtigere forekommer det, at idéen blev overført til andre landbrugssektorer. Således blev der fra 1882 oprettet andelsmejerier, fra 1883 andelsgrovvareforeninger og fra 1887 andelssvineslagterier.

Det var i Hjedding nær Varde, at idéen om et andelsmejeri skulle føres ud i livet. En af initiativtagerne hertil, gårdmanden Niels Kristensen af Pedersborg, beretter følgende om de indledende forhandlinger: »Under for-

handlingens gang gik stemningen i retning af, at man skulle samle mælken i stedet for smørret. Da man imidlertid for at kunne behandle mælken på ét sted var nødt til at bygge et mejeri, fremkom atter en vanskelighed, idet nemlig nogle på ingen måde ville gå med til at bygge et mejeri i fællesskab, men derimod nok ville sælge deres mælk. Og uden rigtig at være klar over, hvad man tilsigtede med forhandlingen, gled man hen imod virkeliggørelse af den senere så vidtrækkende og stor-slåede andelstanke: at enhver, som gik ind i mejeriet, skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede.«³⁰

En gårdejer der var tilstede på mødet, N.H. Uhd, fik opgaven at skrive en andelskontrakt. Og i de følgende måneder var det bestyrelsesmedlem-

merne selv, der ledte og fordelte arbejdet i forbindelse med opførelsen af Hjedding Mejeri. I juni 1882 kunne mejeriet begynde at producere – og allerede ti år efter havde Hjedding-modellen spredt sig til alle dele af landet. Den økonomiske succes kan let aflæses i tallene. I 1890 leverede en tredjedel af alle danske gårde mælk til et af landets 700 andelsmejerier. Og eksporten af smør steg fra 12,5 millioner kilo i 1880 til 90 millioner kilo i begyndelsen af det nye århundrede.³¹

Det var bestemt ikke den danske stat og de danske landbrugsorganisationer, der tilskyndede denne udvikling. Som Claus Bjørn fastslår, var andelsmejerierne derfor heller ikke »resultat af en central styring« men »formedes allerede fra oprettelsen efter de lokale personer og stedlige vilkår«. ³² I provisorieperioden 1885-1894 så gods-ejerpatriet Højre med stor skepsis på denne »bondefrigørelse«, der syntes at ske som en modreaktion på den politiske magt. Dog, bevæbnet med tungtvejende, økonomiske argumenter kom andelsmejeribevægelsen hurtigt til at stå stærkt. Landbefolkningen finansierede selv deres forehavender gennem de tidligere omtalte sparekasser, indkøbte selv den ekspertise, de skulle bruge, osv. Kort sagt kunne initiativtagerne klare sig selv, og bevægelsen undslod sig i høj grad statsindblanding og statskontrol.

Foreningsvedtægterne

En vigtig årsag til succesen var den af N.H. Uhd udformede interessentskabskontrakt for Hjedding Mejeri, der – som Niels Kristensen udtrykker det – »var så tilfredsstillende, at den senere blev benyttet som mønster for mange ny oprettede mejerier«. ³³

De standardvedtægter, der efterhånden udsprang heraf, kan opsummeres i de fire, grundlæggende paragraffer: åbent medlemskab, fælles øko-

nomisk ansvar, kontant udbetaling af udbytte og overskud til leverandørerne i forhold til leveret mælkemængde samt demokratisk afstemning.

Det åbne medlemskab sikrede, at enhver kunne tilslutte sig det lokale andelsmejeri uden hensyntagen til økonomisk formåen eller til politisk eller religiøs overbevisning. Hermed fremstod foreningen på et institutionelt plan som et inkluderende netværk og ikke et ekskluderende, et vigtigt signal til omverdenen. Niels Kristensen beretter om, hvorledes man efter det første møde i forbindelse med oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri gik »omkring til naboerne, som ikke var mødt, for om muligt at formå dem til at komme til stede på næste møde«. ³⁴

Og J. Stilling-Andersen beretter: *Det var de frisindede demokratiske love, der gav bevægelsen fart. Man havde sikkert aldrig tænkt sig, langt mindre praktiseret dette, at alle og enhver, selv den fattigste husmand med én ko, kunne få adgang til – uden pengeindskud – at være lodtager i mejeriet med ret til at få fuldt udbytte af sin mælk, ret til andel i mejeriet i samme forhold, som gælden blev betalt. Det var det nye, storslåede andelsprincip, som blev nedlagt i lovene for Hjedding mejeri, og det var det, der gav bølgen næring. Nu kunne husmanden, der tidligere manglede alle forudsætninger for mejeridrift: forståelse, penge og lokaliteter, få sin mælk udnyttet på en rentabel måde. Gårdmændene (...) var jo i forvejen langt heldigere stillet.* ³⁵

Det lykkedes således i stor udstrækning andelsmejeriforeningerne at – om end ikke ophæve de skarpe sociale, politiske og religiøse skel på landet – så i det mindste at mediere dem ved at samle gårdmænd og husmænd i samme forening. Udslagsgivende blev her landboernes fælles økonomiske interesse. I J. Stilling-Andersens beretning lyder det således: *Det er (...) værd at mærke sig, at andelsmejeriernes*

vugge stod i den vestlige del af Danmark, i en landsdel, der er tyndt befolket, og hvor indbyggerne har forholdsvis små kår, samt at det hændte på et tidspunkt, da de økonomiske vanskeligheder mærkedes stærkt (...) Netop disse omstændigheder har tjent til at fremme samfølelsen og vække tanken om en solidarisk sammenslutning, ligesom de truende udsigter for fremtiden har kaldt ad viljen og øget handlekraften. Og det var da ventelig dette, der mere end noget andet gav stødet til grundlæggelsen af andelsmejeriet i Hjedding.³⁶

Ud af de fælles økonomisk interesser sprang et fælles økonomisk ansvar, hvor alle forpligtigede sig til at dele ikke blot det økonomiske overskud men også det økonomiske tab. Principet om solidarisk ansvar blev her en stærkt motiverende faktor for at arbejde sammen på trods af sociale skel eller politiske og religiøse uoverensstemmelser, om end det bestemt ikke altid lykkedes at forene de divergerende parter, hvilket – som det vil fremgå senere i denne artikel – grundlæggelsen af de søndagshvilende mejerier er et godt eksempel på. I § 5 i Andelsmejeriet Hjeddings love fra 1882 stadfæstes princippet på følgende måde: »Skulle det blive vedtaget ved en generalforsamling at ophæve interessentskabet, afhændes samtlige dette tilhørende ejendele, og for så vidt det derved indvundne udbytte ikke er tilstrækkelig til at dække gælden, tilskyder interessenterne det manglende i samme forhold, som enhver til den tid har afbetalt på gælden, eller det beløb, han er aktionær for. Viser det sig derimod, at der bliver overskud på gælden, deles dette i samme forhold».³⁷

Helt i tråd med det synspunkt, der blev fremsat i cirkulæret fra 1852, har en af andelsbevægelsens ledende skikkelser omkring århundredeskiftet, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, på pragmatisk vis givet udtryk for, at

organiseringen skete mere af nød end af lyst: »Vi blev Andelsmænd – ikke fordi vi havde Lyst til Fællesskab, men fordi Landbrugets Forhold tvang os til det (...) Vi lærte at bøje os for de ved almindelig Valgret valgte Bestyrelsers Beslutning, fordi der var en Fordel at vinde».³⁸

Også beretningerne fra Hjedding vidner om, at foreningens sociale centripetalkraft – som et slags biprodukt – blev skabt ud fra fælles økonomiske interesser, hvor den kontante udbetaling i forhold til mængden og kvaliteten af den leverede mælk sikrede den enkeltes interesse. At dette princip har været en grundsten i andelsmejeriforeningerne allerede fra starten, vidner vedtægterne fra Hjedding om, idet der allerede i første paragraf indgår følgende, detaljerede beskrivelse af udbetalingsforholdene: »Udbyttet ved salg [af ost og smør] fordeles mellem interessenterne i forhold til den mælkemængde, enhver har leveret, dog med fradrag af driftsomkostninger. Udbyttet ved salg af smør deles hver måned, hvorimod det, der er indkommet ved salg af ost, kun deles en gang om året. Daglig tilbageleveres så stor en del af kærnemælk og valle, som enhver kan tilkomme i forhold til den mælkemængde, han har leveret».³⁹

I den forbindelse fortæller Niels Pedersen, at de større gårdmænd i starten havde »betænkelighed ved at gå sammen med de mindre husmænd i en sådan forening, navnlig fordi smørret vanskeligt ville kunne lade sig klassificere retfærdigt«. Først efter det var blevet besluttet, at »enhver, som gik ind i mejeriet [på andelsbasis] skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede», lod de sig overtale.⁴⁰

På samme måde var det også for »at vinde en fordel«, at gårdmændene i de fleste tilfælde gik med til en demokratisk ledelsesform, således at beslutningerne skulle træffes i fællesskab, altså efter hoveder og ikke høveder.

Fig. 4. Tvis Andelsmejeri i Ringkøbing Amt ca. 1950. Mejeriet blev mange steder – som her i Tvis – landsbyens nye centrum. Den høje skorsten, af- og pålæsningsrampen med de larmende mælkejunger, og ikke mindst det daglige leben mellem mejerister og mælkekuske gjorde mejeriet til et lokalt kraftcenter, som havde stor tiltrækningskraft på landsbyens øvrige beboere (Sylvest Jensen-foto ca. 1950).

Opbygningen af et økonomisk samarbejde

Foreningernes mægling mellem socialt, politisk og religiøst betingede grupper, der – på det formelle plan – indebar en demokratisk organisationsstruktur, udsprang altså af rentabiliteten af et sådant fælles projekt. Det var ikke sociale men økonomiske argumenter, der blev slået på. Og medlemmerne tjente rent faktisk penge. Rationaliseringer, brug af nye teknologier og en generel professionalisering indenfor mejerifaget førte til en forøgelse af den totale profit på mindst 20-25% sammenlignet med hjemmemejerierne.⁴¹

Omkring århundredeskiftet var på den måde nye, effektive samarbejdsrelationer – en beholdning af social kapital – i vid udstrækning blevet etableret og institutionaliseret i de danske landdistrikter. En fysisk kapital i form af økonomisk kapital, mejeribygninger og maskiner var ved at blive opakku-muleret. Ligesom – knap så markant – en kulturel kapital i form af ny viden, nye traditioner samt bevidstheden om et fællesskab, der i nogen grad over-skred de politiske og økonomiske skel. Denne kapitalbeholdning var endnu ikke blevet fuldbyrdet – idet der ikke var tale om et indbyrdes kulturelt samarbejde og en fælles, kulturel ka-

pital – førend den grundet stærke, religiøse konflikter i landbosamfundet atter blev brudt op i flere lokalsamfund fra og med 1890'erne. På den måde var det voldsomme modsætninger i kulturel kapital og kulturelt samarbejde, der efterfølgende medførte et brud i økonomisk samarbejde og fysisk kapital. De nye, »komplette« kapitalbeholdninger, der udsprang heraf, isolerede og distancerede sig i stigende grad fra hinanden fra omkring århundredeskiftet. 1880'ernes hurtige opbygning af en beholdning af social kapital i form af et økonomisk samarbejde af inkluderende karakter skulle dette til trods få en afgørende betydning for de kulturelle og materielle livsbetingelser på landet – en betydning, der rakte langt ind i det nye århundrede.

Udbredelse af en beholdning af social kapital: ildsjæle

Som vi lige har set, kan Hjedding-modellens succes ses i en frugtbar forening af et demokratisk element (åbent medlemsskab, lige stemmeret, fælles økonomisk ansvar) og et element, hvor muligheden for egen nytte fungerer som incitament (profit efter fortjeneste), begge dele institutionaliseret i foreningsparagrafferne. Akkumuleringen af fysisk og kulturel kapital beroede dog på tilstedeværelsen af en »social lim«, forstået som nogle velsmurte samarbejdsrelationer eller social kapital.

Social kapital opstår kun der, hvor et ord er et ord. For at kunne arbejde sammen må folk grundlæggende kunne stole på hinanden. Tillid kan derfor ses som det tredje element bag succes. Netop ordet tillid er blevet stærkt betonet i forbindelse med social kapital. Tillid opbygget gennem regelmæssig personlig kontakt er det, der »smører« et samfund, som den amerikanske sociolog Robert Putnam har udtrykt det.⁴²

Når talen går på den danske andels-

mejeribevægelse, er det også ordet tillid, der falder en nærmest for. Det var folk, som kendte hinanden, stolede på hinanden, der satte det hele i værk – en af forklaringerne på, hvorfor andelsbevægelsen blev så stærk på landet men ikke i byerne.⁴³

På et lokalt, individ- eller mikroplan var det derfor kendte og højt betroede folk, der stod bag mejeridriften, ofte iværksættertyper som de, der stod bag oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri. Det kunne være en højt respekteret skolelærer, omegnens ildsjæl. Eller en gårdmandssøn, nyligt hjemvendt fra udlandet, hvor han havde lært om de nyeste metoder indenfor mejeridriften – nu blev han ansat som bestyrer for det lokale andelsmejeri. Eller – som det efterhånden blev almindeligt – en indflydelsesrig gårdmand, medlem af den lokale bankbestyrelse. Alt i alt typiske eksempler på det, Claus Bjørn har kaldt »den erfarne og prøvede tilidsmand, hvis deltagelse man fandt værdifuld eller måske ligefrem nødvendig for at få mejeriet rejst«.⁴⁴

Skolelærerne, der ydede en pionérindsats de første år, handlede kun sjældent ud fra rene filantropiske motiver. De var også ude på selv at tjene på foretagendet. Typisk havde de af lokalsamfundet fået tildelt et lille stykke jord, en såkaldt skoleager, som de i mange tilfælde dyrkede med stor dygtighed. Dette gælder f.eks. lærer Jens Rasmussen, stifteren af Oldrup Andelsmejeri, der gjorde sin skolelod på 7 tdr. land til en mønsterbedrift. Mange udviklede sig ligefrem til eksperter inden for intensiv agerbrugsdyrkning – en dyrkning, der ofte kombineredes med opdræt af husdyr, bl.a. køer. Skolelæreren var derfor ofte selv mælkeleverandør til andelsmejeriet og kunne på den måde tjene lidt ekstra ved siden af en beskeden løn. For ikke at tale om det, der kunne falde af i forbindelse med at skrive foreningsvedtægter o.l.⁴⁵

Gårdmændene overtog dog efterhånden lederrollen – især de, der havde mange køer og derfor også havde en ekstra stor interesse i, at projektet blev virkeliggjort. Men ofte blev en indflydelsesrig gårdmand simpelthen opsøgt af mindre magtfulde igangsættere, med håb om at denne kunne gøre sin indflydelse gældende i lokalsamfundet, til bedste for mejeriet.⁴⁶

Denne tendens til at opsøge kompetente og/eller indflydelsesrige personer skulle blive en almindelig praksis på et gruppe- eller mesoplan. Nu blev de lokale igangsættere eller »entreprenører« – disse højt betroede og respekterede mænd, der allerede havde bevist deres værd – tilkaldt af andelsmejeriforeninger i andre dele af landet, hvor man gennem rygter og personlige forbindelser havde hørt om dem. Først bad man dem komme og lave et foredrag om deres erfaringer med at oprette et andelsmejeri – siden gav man dem typisk tilbuddet om at fungere som driftsleder eller bestyrelsesformand for den kommende andelsmejeriforening.⁴⁷

På den måde udviklede der sig indenfor mejeriområdet forskellige specialister, hvis kompetencer var højt efterspurgt.

Disse specialister – ildsjæle med stærke økonomiske interesser – lærte ofte hinanden at kende, sådan at der dannedes personkredse, omkring hvilke der opstod progressive miljøer. Et eksempel på sådan et miljø er gruppen af »højskolelandmænd«, der samledes om den mejerispecialiserede forsøgs- og undervisningsinstitution Ladelund Landbrugsskole. Skolen blev oprettet af Askov-højskolemanden Niels Pedersen, Ladelund, og forsøgsvirksomheden blev varetaget af bl.a. docent N.J. Fjord og assistent M.C. Pedersen, to af hovedmændene bag 1880'ernes andelsmejeribevægelse. Niels Pedersen var »som skolemand direkte afhængig af [landbobefolkningens] økonomiske fremgang«, ligesom han såvel tegnede

som byggede andelsmejerier (se fig. 5).⁴⁸

Resultatet af al denne iværksættervirksomhed på et regionalt og nationalt niveau var for det første, at andelsmejeriet blev promoveret og stadig flere mejerier bygget. For det andet at oprettelsen af et mejeri nøjagtigt fulgte det samme mønster (Hjedding-modellen) ligegyldigt hvor i landet, det blev bygget. Men det måske vigtigste resultat var, at promovering og agitation udviklede sig til en overordnet kommunikation – til en strømning eller bevægelse på et makroplan. En fælles national debat, en fælles national interesse var blevet vakt til live. På den måde begyndte aviser og landbrugstidsskrifter hen imod slutningen af 1880'erne pludselig at udvise interesse for fænomenet. Og i 1889 accepterede det offentlige, repræsenteret ved Landhusholdningsselskabet, andelsmejerierne og forpligtelsen til at yde faglig og teknisk bistand.

Hermed spredtes en bestemt form for økonomisk samarbejde. Nu var det ikke blot på lokalt plan, opbygningen af social, kulturel og fysisk kapital fandt sted. Det foregik på landsplan. Og, nødtvunget, var nu også statsmagten gået ind på at betragte andelsmejerierne og lidt senere – andelssvinelagterierne – som et nationalt fænomen med en ikke uvæsentlig samfundsøkonomisk betydning.

Kulturelt samarbejde

Opkomsten af to kapitalbeholdninger
Karakteristisk for kulturlivet i de danske landdistrikter før 1950 er de religiøse stridigheder. Disse stridigheder, der ofte har en samfundspolitisk dimension, knytter sig først og fremmest til de to store folkelige bevægelser, grundtvigianismen og Indre Mission. Fra omkring 1864 er der for den grundtvigianske retning tale om en organise-

Fig. 5. Ladelund Landbrugsskole, der oprettedes i 1879 kun få kilometer fra Askov Højskole, blev i løbet af 1880'erne den førende landsbrugsskole på mejeriområdet. Her ses vinterholdet 1898/99 ved kursets slutning. Skolens stifter og forstander Niels Pedersen ses siddende på 2. række nr. 4 fra venstre (Fotograf: Karl Kristensen, Askov).

ringsfase, hvor man konsoliderede sig gennem et udbredt foreningsnetværk eller foreningsmiljø – den indremissionske retning, der især vandt frem i Jylland, var lidt senere om at vokse sig stærk.

Disse foreningsmiljøer kan betragtes som to konkurrerende kapitalbeholdninger bestående af et kulturelt såvel som et økonomisk samarbejde medlemmerne imellem (social kapital), fælles normer og traditioner (kulturel kapital) samt fællesbygninger (fysisk kapital). Fra at have været åbne, inkluderende netværk er der – især for Indre Missions vedkommende – en tendens til isolation og lukkethed fra og med 1890'erne, der kan opfattes som en institutionaliseringsfase, hvor

de to foreningsmiljøer rent kulturelt synes at stivne, om end der stadig opbygges social og fysisk kapital.

Fra omkring nederlagsåret 1864 startede således det, man kan kalde konsolideringsperioden eller organiseringsfasen i den grundtvigianske bevægelse, med dannelsen af en lang række forskelligartede og dog på samme tid ideologisk beslægtede kulturelle foreninger som foredragsforeninger, læseselskaber, sangforeninger, gymnastikforeninger, skytte- og riffelforeninger og – senere – valg- og frimenigheder, ungdomsforeninger, demokratiske foreninger og amtshistoriske samfund. På et lokalt såvel som på et regionalt og nationalt plan knyttede hele dette foreningsmiljø sig tæt til uddan-

nellesmæssige og religiøse institutioner som folkehøjskoler, husflidsskoler, landbrugsskoler, friskoler samt fri- og valgmenighedskirker. I samme periode finder vi en parallel udvikling indenfor de indremissionske samfund, især i de hurtigt voksende stationsbyer og de omkringliggende landdistrikter. Specielt fra 1880'erne oplevede bevægelsen en storhedstid med oprettelse af indremissionske børne- og ungdomsorganisationer, bibel- og læsekredse, afholdsforeninger, tabitaforeninger samt opførelse af missionshuse, friskoler, højskoler og seminarier.

*Kulturel kapital: de »hellige« overfor
»verdens børn«*

De fælles traditioner og det fælles livssyn, dvs. den kulturelle kapital, der blev opbygget indenfor en distinkt, henholdsvis grundtvigiansk og indremissionsk kapitalbeholdning, havde rødder i det religiøse lægmandsrøre i første halvdel af det 19. århundrede, kaldet forsamlingsbevægelsen. Herfra udgik den første generation af grundtvigianere som en intellektuel fraktion, der med et program, der bestod i en på mange måder paradoksalt sammenblanding af folkelige og elitære elementer, hyldede åndelig og politisk selvstændighed – i modsætning til det konkurrerende, indremissionske foreningsmiljø, der blev den mere lægmandsprægede fraktion, der kom til at videreføre de religiøse vækkelsesbevægelseres inderlige, stærkt pietistiske verdensanskuelse og kun den. Stridens natur bestod i første omgang i synet på bibelen, hvilket nogle eksempler fra Lemvigegnen i Vestjylland vidner om: »*Teologiske stridspunkter dukkede imidlertid frem til overfladen. Forsamlingsfolkene havde i trods og modgang egenhændigt søgt og fundet en sandhed i bibelens bogstav. Mange sjælekampe lå forud og grundige bibelstudier lå bag den nye livsførelse.*

De indremissionske lægprædikanter, der i 1860'erne kom på disse kanter, fulgte den samme kurs. Også de var fundamentalister. Nu kom derimod grundtvigianerne og hævdede, at sakramenterne og trosbekendelsen i al sin enkelhed var grundlaget for den sande tro. Bibelen var for dem en nyttig og god bog, men ikke den ordrette sandhed. De vakte, for hvem spørgsmålet ramte ned i fundamentet under deres tro, måtte tage fornyet stilling. Det gav anledning til en voksende modsætning mellem grundtvigianerne og dem, der senere kaldte sig missionsfolk.»⁴⁹

Disse religiøst betingede forskelle i kulturel kapital mellem de samfundsengagerede grundtvigianere og de ofte fundamentalistiske og – ude i landdistrikterne – meget isolerede »hellige« afspejlede sig i samarbejdsrelationerne eller den sociale kapital. Der er her ikke blot tale om, at de to grupper fjernede sig fra hinanden rent kulturelt – også indenfor det økonomiske samarbejde skiltes de efterhånden i to lejre.

Social kapital: ildsjæle og smuldrende lokal forankring

De grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer rundt om i landet skal ikke blot opfattes som udsprungne af forsamlingsbevægelsen men i det hele taget af den organisationstradition, der etablerede sig i de danske landdistrikter fra begyndelsen af 1800-tallet. Det var således størstedelen af de tidlige økonomiske, politiske og faglige foreninger i landdistrikterne, der i stigende grad blev grundtvigiansk orienterede. En stor forskel var dog, at hvor foreningerne før overvejende havde haft rod i et lokalt tilhørsforhold, var der med den grundtvigianske og lidt senere den indremissionske bevægelse tale om netværk, der rakte ud over sogneskel. De grundtvigianske »bannerførere« og de missionske lægprædikanter-ildsjæle, som vi kender dem fra

det øvrige foreningsliv – virkede således i stadigt stigende omfang på regionalt og nationalt plan. Hermed er der tale om, at såvel det kulturelle samarbejde som det økonomiske samarbejde efterhånden etableredes på et supralokalt niveau – det sidste så vi jo bl.a. i forbindelse med andelsforeningerne. Sagt med andre ord er der tale om en tiltagende opløsning af den lokale forankring eller *local embeddedness*, der i høj grad var karakteristisk for landsbyfællesskabet – en tendens der i øvrigt er taget til i perioden fra 1950, og som rettelig kan benævnes en *local disembeddedness*.

De grundtvigianske foreningsnetværk bredte sig fra sogn til sogn gennem de gamle foreninger i kraft af et usædvanligt stort antal entreprenører eller ildsjæle. Disse sluttede sig ofte sammen i yderst virksomme personkredse, der – med det eksisterende foreningsliv som springbræt – så at sige producerede den ene forening efter den anden. Det er muligt at konstatere dette ved at kigge nærmere på personsammenfaldet i foreningerne i sidste halvdel af 1800-tallet. Således var Jørgen Christensen, stifteren af Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1856, med til at oprette Hindholm Folkehøjskole, og senere formand for amtets landkommunalforening indtil sin død i 1863, kun 32 år gammel.⁵⁰

Bonden og digteren Mads Hansen, stifter af Vester Skerninge Højskole i 1868, oprettede tillige en sangforening, en foredragsforening, en skytteforening og en husflidsskole.⁵¹

Eksempler på mere lokale initiativtagere er Torben Jensen, der 1884-1920 var mejeribestyrer for Gislev Mejeri. Samtidigt med at han deltog i en lang række mejerifaglige organisationer, var han også aktiv indenfor egens friskole, valgmenighed og højskole.⁵²

En aktiv taler og rådgiver var højskoleforstander Jesper Madsen, der

stod bag oprettelsen af Janderup Mejeri 1883, og »da han i februar 1884 havde holdt foredrag i Vejrup kro nord for Bramminge om mejerisagen, så blev det i Ribe Amtstidendes referat nævnt, at det var det 9de møde om andelsmejerioprettelser, Jesper Madsen havde deltaget i«. ⁵³

Husmand Laust Rasmussen og gård-ejer Niels Nielsen udgjorde fra begyndelsen af 1880'erne et veritabelt grundtvigiansk »makkerpar« i Grindsted og omegn, med stiftelse af en afholdsforening, en skytte- og gymnastikforening, Demokratisk forening osv.⁵⁴

Og senere højskoleforstander Kristen Kristensen Tange fra Rudkøbing beretter i sine erindringer om, hvordan han – 21 år gammel – i 1885 blev bestyrer af Hårlev Andelsmejeri og herved kom »ind i et stærkt og meget befrugtende åndeligt røre. Her var friskole, frimenighed, forsamlingshus og skyttebevægelse [og] dette greb mig, samt holdt mig fast i ideel begejstring og tilslutning, et tag, der har været holdbart og varigt gennem årene«. Kristen Tange var engageret i aftenskoler og foredragsforeninger over hele øen og i sin hjemby Humble i Bogsamlingen, Friskolen, Ungdomskredsen, Forsamlingshuset, Demokratisk forening, Radikale Venstre osv.⁵⁵

Flere af de grundtvigianske pionerer i landdistrikterne havde dog betydelige startvanskeligheder. F.eks. opstod der allerede i 1840'erne en grundtvigiansk minoritet i de fynske landsogne. Ligesom de andre forsamlingsfolk i denne brydningstid blev de fynske grundtvigianere ofte ofre for lokalsamfundets sanktioner.⁵⁶ Og – omkring 20 år senere – finder vi et eksempel på en sådan lokal strid mellem et døende, lokalt forankret fællesskab og et nyopstået, mindre lokalt forankret fællesskab beskrevet af Klaus Berntsen, der blev friskolelærer i

Fig. 6. Kun to år efter at Sorø Folkehøjskole i 1888 var blevet oprettet, fik skolens unge forstander Kristian Bjerre besøg af slægtningen Niels Bjerre, der under opholdet malede dette billede fra foredragssalen (Niels Bjerre: *Fra en folkehøjskoles foredragssal*. Sorø Højskole 1890; Den Hirschsprungske Samling, København).

Højby syd for Odense i 1862. Loven om sognebåndsløsning fra 1855 var her blevet udnyttet af den grundtvigianske friskolekreds, som omkring 1860 løste sognebånd til pastor Kofoed i nabosognet Sønder Nørå. »Det gamle Bylaug i Højby udviste alle Sognebaandslødere af Lauget. Vovede nogen at indbyde en Grundtvigianer til Gilde, blev ogsaa han udvist. Skete der dødsfald mellem Friskolefolkene, maatte ikke engang den nærmeste Slægt deltage i Begravelsen.«⁵⁷

Om end grundtvigianerne typisk var de første til at etablere sig i landdistriktssamfundene, er der dog eksempler på det modsatte. I 1878 kom en energisk ung mand ved navn Niels Offersen til Vinding Sogn syd for Holstebro i Midtvestjylland. Her havde han ikke været »et halvt Aar, før han havde besøgt alle Hjemmene for at agitere for Mejerisagen (...) Hans vimpel og Ballast var Grundtvigsk Højskolevækkel-

se. Men Indre Mission var kommet før ham, og det fik afgørende Betydning for Mejeriets 50 Aars Historie«. Og forfatteren af jubilæumsbogen for Sørved Andelsmejeri nævner i den forbindelse, hvorledes »divergerende Meninger eller blot modsat kirkepolitisk Placering affødte mange livlige Generalforsamlinger, som ikke ønskes refererede«.⁵⁸

Den religiøst-betingede strid i Sørved Andelsmejeri endte dog ikke i et endeligt brud, hvilket blev tilfældet andre steder. Men sammenligner man med den udprægede tendens til stadig større akkumulering af social kapital blandt gruppens egne medlemmer, må den formodes på en eller anden måde at have haft konsekvenser for det økonomiske samarbejde i lokalsamfundet. Dette fænomen har Ringgaard Lauridsen udtrykt på følgende måde: »Det religiøse fællesskab rakte over i det materielle og der har eksisteret en form for

*moralsk økonomi eller økonomisk solidaritet som kom til udtryk gennem tjenesteydelser og handel trosfæller imellem. Det var ikke fordelagtige tilbud eller afstanden til købmanden som bestemte hvor kolonialvarerne blev indkøbt, men afgørende var derimod hvem man mødtes med søndag aften i missionshuset».*⁵⁹

Der findes flere vidnesbyrd om denne økonomiske solidaritet, f.eks. i Vestjylland i egnen omkring Harboøre og Flynder Sogne, hvor »de troende gjorde deres indkøb ved handlende, som tilhørte kredsen, og den indbyrdes solidaritet viste sig, når håndværksarbejde og servicefunktioner skulle udføres».⁶⁰

Men det mest slående eksempel på et sådant samfund i samfundet er nok de indremissionske fiskekompagnier, der etablerede sig ned langs Vestkysten, deriblandt Unionsfiskerne i Esbjerg, fiskekompagniet Humlum og »de troendes fiskekompagni« i Harboøre.⁶¹

Fysisk kapital: komplette kapitalbeholdninger

Forsamlingshuse og missionshuse

I begyndelsen fandt foreningsaktiviteten rent fysisk sted i skoler og øvelseshuse. Fra slutningen af 1870'erne griber staten dog stadig mere ind. »Mundkurvscirkulæret« fra 1885, der skærpes i 1887 og 1889, forbyder sådanne – i politisk og religiøs henseende – »skadelige og upassende« aktiviteter i skolelokalerne.⁶²

Samtidigt opstod der indre stridigheder mellem Højre- og Venstrefolk i skytte- og gymnastikforeningerne. Den aktivitet, der tidligere var foregået i de i 1860'erne og 1870'erne oprettede øvelseshuse, havde haft et patriotisk-revanchistisk islæt, hvor målet var – som det hedder i Svendborg Amts Skytteforening, stiftet 1865 – »Ungdommens krigeriske Opdragelse

og Fædrelandskærlighedens Vækkelse hos Folket».⁶³

Med opkomsten af den såkaldte rifelbevægelse fra 1883 var der tale om et rent indenrigspolitisk opgør, symboliseret ved kampen mellem den gamle militærgymnastik overfor den nye svenske eller lingske gymnastik, som blev en integreret del af højskolebevægelsen – en kamp, der ikke sjældent førte til foreningssplittelse.⁶⁴

Løsningen på de lokalemæssige problemer blev, at det blev de politisk aktive gårdmænd – ofte yngre, med en højskolemæssig baggrund – der på eget initiativ begyndte at opføre forsamlingshuse, enten på aktie- eller andelsbasis. Disse forsamlingshuse kom fra 1870'erne til at danne rammen om ikke blot de grundtvigianske prægede foreningsaktiviteter men også de faglige og økonomiske foreninger (f.eks. landbo-, assurance- og andelsforeninger), samt de rent selskabelige (som f.eks. diletantforeningen). Der er endog flere eksempler på forsamlingshuset som det eneste kulturelle centrum i et landdistrikt, således at selv de indremissionske mødeaktiviteter fandt sted her.

Efterhånden som det økonomiske og kulturelle samarbejde i tiltagende grad kom til at foregå isoleret og eksklusivt indenfor de henholdsvis grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, fulgte der en tilsvarende opdeling i fysisk kapital, defineret som fællesbygninger. Fra omkring 1870 blev der således bygget ca. 1600 forsamlingshuse i de danske landdistrikter, samtidig med at der blev bygget hele 900 missionshuse, de fleste i den vestlige del af Jylland.⁶⁵

Fra og med 1890'erne er der ligefrem tale om forsamlings- og missionshuse som fysiske bastioner, der ligger placeret oppositionelt hinanden – på hver sin side af vejen som f.eks. i Kirkeby i Farup Sogn nord for Ribe og i Bøvlingbjerg syd for Lemvig i Vestjyl-

land eller i den østlige og vestlige del af byen, som det f.eks. var tilfældet i Vraa nær Hjørring i Nordjylland. På den måde blev forsamlings- og missionshusene de vigtigste, symbolske monumenter på en adskillelse i alle livets forhold. Andre symbolsk-ideologisk prægede bygninger som friskoler, højskoler, valgmenighedskirker, seminarier og landbrugsskoler fuldendte dette – i strukturalistisk forstand – opdelt rum. Kulturelle forskelle havde ført til brud i samarbejde. Efterhånden blev denne adskillelse i kulturel og social kapital også synlig i den fysiske kapital som et slags materialiseret mentalt landkort. Et sådant definitivt brud vidner oprettelsen af særlige indremissionske andelsmejerier om.

Søndagshvilende mejerier

Som tidligere nævnt hvilede en stor del af andelsmejeribevægelsens succes på de i foreningsvedtægterne institutionaliserede principper om åbent medlemsskab, demokratisk afstemning og retfærdig fordeling af overskuddet. Hermed var der fra starten tale om et økonomisk samarbejde af inkluderende natur i modsætning til det kulturelle samarbejde, hvor det var splittelse og gruppeisolation, der især fra slutningen af 1880'erne blev det mest fremherskende. Indenfor begge former for samarbejde forenedes grupper på tværs af sociale skel og på tværs af sognegrænser, men hvor andelsmejeriforeningerne søgte at sikre en fælles økonomisk interesse gennem kompromiser og herved blev en centripetalkraft i landdistriktet, udviklede de religiøse og politiske uoverensstemmelser sig til en centrifugalkraft, der splittede et samfund i tre (når man medregner en tredje »neutral« gruppe). Det bedste eksempel herpå er nok andelsmejerierne i Vestjylland.⁶⁶

Hvad angår forsamlingshusene kan man i visse tilfælde argumentere for,

at det simpelthen var selve fællesbygningen, der samlede folk og herved skabte en ramme for en styrkelse – ja, måske endog skabelse – af kulturelt samarbejde og fælles traditioner. Dog, trods en sådan dynamisk og langtfra ensidig vekselvirkning mellem de tre former for kapital, synes det mest typiske hændelsesforløb for en forholdsvis usplittet befolkningsmajoritet at gå fra et vist sammenfald i normer, traditioner og viden til et økonomisk samarbejde (evt. også et kulturelt samarbejde), hvorefter fuldbyrdelsen sker gennem opbygning af fællesbygninger: nogle med rent økonomiske formål men – i visse tilfælde – også nogle med kulturelle formål. Netop en sådan bevægelse kan vi iagttage inden for andelsmejerierne, hvor det som tidligere beskrevet er det økonomiske samarbejde med dets stordriftsfordele, der er den primære drivkraft.

Opbyggelsen af det, jeg kalder for en komplet kapitalbeholdning beror altså på en vis grad af kulturel – men ikke nødvendigvis social og politisk – homogenitet i landbobefolkningen. At dette er tilfældet, ser vi tydeligst i de definitive brud i fysisk kapital, der skete inden for andelsbevægelsen fra omkring 1890, og som kan betragtes som en synlig manifestation af forudgående brud i kulturel og social kapital. Således var det lokale, religiøse konflikter mellem missionske og ikke-missionske, der førte til, at flere af de hovedsageligt jyske brugs- og andelsmejeriforeninger blev pålagt enten et totalt eller delvist påbud om søndagslukning. Debatten hidrørte fra slutningen af 1880'erne, da indremissionske kredse i København stiftede Foreningen til Fremme af Søndagens rette Brug. Indenfor mejeribruget blev sagen ivrigt diskuteret i årene op til århundredeskiftet, såvel i missionske som i ikke-missionske kredse. De diskussionsdeltagere, der var tilhængere af almindelig søndagsdrift argumenterede ud fra

praktisk-økonomiske synspunkter, og hvis kristelige anskuelser i det hele taget blev berørt, skete det med en henvisning til at mejeriets søndagsdrift var i overensstemmelse med Guds orden, da køerne jo skulle malkes alle dage. Den argumentation tilhængerne af søn- og helligdagsdrift fremkom med kan deles i to kategorier. Den første forsøgte at påvise, at der ingen eller meget få ulemper var forbundet med søndagshvilestatus, og havde følgelig ingen betænkeligheder med at anbefale en sådan ordning. Den anden kategori anerkendte, at der var ulemper – såvel praktiske som økonomiske – men fastholdt at den enkelte leverandør måtte leve med disse ulemper, og gøre det i vished om, at Guds velsignelse i form af økonomisk fremgang i almindelighed ville give ham kompensation herfor.⁶⁷

Imidlertid blev et kompromis ikke indgået blandt andelsmejeriforeningens medlemmer i 11 jyske sogne, hvor indremission stod stærkt. Resultatet blev, at de indremissionske kredse trådte ud af mejeriforeningerne og grundlagde deres egne søndagshvilende mejerier.

På et formelt plan slog udbryderne altså på religiøse argumenter eller også underbetonede de det økonomiske tab, en deling ville afstedkomme. Der har dog utvivlsomt spillet andre og langt væsentligere faktorer ind. For det første har delingerne helt overordnet tjent som et redskab til gruppeisolation og hermed til en aktiv vedligeholdelse af det, der allerede på dette tidspunkt forekommer at være en velafgrænset, indremissionsk identitet med fælles traditioner, normer og sprog. At nogle af søndagsmejerierne endog brød med andelsprincippet om åben medlemstilgang, idet de tog sig ret til at bedømme ansøgere ud fra deres religiøse ståsted, understreger blot yderligere, at der omkring århundredeskiftet er tale om en tiltagende insti-

tutionalisering indenfor det indremissionske foreningsmiljø i form af øget isolation gennem eksklusion.

For det andet har delingen tydeligvis medført gruppepres på de mere tvivlende folk i kredsen, for at de ultimativt skulle vælge missionen frem for »verdens folk«. Det var nemlig netop ved at vælge det økonomisk usikre foretagende, et nyetableret søndagsmejeri var, at hver enkelt fik mulighed for at bekende sit fulde tilhørsforhold overfor resten af gruppen. Alternativet hertil var som oftest eksklusion fra det religiøse og – efterhånden også – økonomiske fællesskab.⁶⁸

For det tredje skyldes delingen i de 11 andelsmejerier ikke mindst *»markante personligheders ihærdige påvirkninger af leverandørerne«*, som Harry Haue har udtrykt det.⁶⁹

Det var således en lokal, åndelig fører, der stod bag oprettelsen af Lunderskov Andelsmejeri, Vejle Amt, i 1895 såvel som Bastrup Andelsmejeri lige syd for Vamdrup i 1897 i form af præsten C.J. Moe, Indre Missions senere formand; en pastor Buch tildeles æren for oprettelsen af et søndagshvilende mejeri i Bøvling-Flynder Sogn syd for Lemvig, Ringkøbing Amt, ligesom den store initiativtager bag søndagsmejeriet i Houe syd for Thyborøn, Ringkøbing Amt, var sognepræsten J.P. Agger.⁷⁰

Herudover er der eksempler på aktive lægmænd som Søren Rasmussen-Byskov, foruden gårdmand også lærer ved Indre Missions Højskole i Nr. Nisum ved Lemvig, Ringkøbing Amt, samt gårdmand Niels Jørgensen, Sejerø, der *»fastholdt at mejeriet Tadebæk skulle være helt søndagshvilende«*.⁷¹

Disse indremissionske ildsjæle synes ofte at have været stærkt medvirkende til at piske en fjendsk stemning op i lokalområdet, ligesom de ofte blokerede ethvert kompromisforslag ved generalforsamlingerne – det sidste er f.eks. tilfældet med C.J. Moe.

Fig. 7. De mange missionshuse, der som samlingssted for indremissionske kredse, blev bygget rundt i Danmark efter 1870, har deres umiskendelige særpræg. Da man i 1908 opførte Tavlov Missionshus ved Kolding, ønskede man at give bygningen et tydeligt kirkepræg, og det er, ikke mindst takket være tagrytteren, lykkedes fint (Postkort ca. 1910).

For det fjerde havde de indremissionske samfund generelt sværere ved at erhverve nye medlemmer end grundtvigianerne. Hermed blev det utroligt vigtigt at sikre sig en *rekruttering* blandt missionsfolkenes egne børn. Det hændte dog ikke sjældent – ikke mindst i stationsbyerne, hvor foreningsudbuddet var ekstra stort – at disse børn blev tiltrukket af det grundtvigianske foreningsmiljø, hvorfor man gennem opdragelse og streng gruppeisolation måtte sikre sig deres loyalitet og herigennem gruppens overlevelse. En indremissionsk omrejsende ynglingemissionær kunne således i 1889 berette følgende fra Bøvling nær Lemvig i Ringkøbing Amt: »[Her] tager valgmenigheden (i dette tilfælde vistnok fanden) de unge (...) De fleste unge mennesker søger til valgmenigheden, hvor der er mere morsomt, idet der ar-

rangeres gymnastikøvelser, skytteforening, høstgilde og juletræsbal i dens forsamlingshus«. ⁷²

I landdistrikter, hvor konkurrencen var ekstra hård og rekrutteringsbetingelserne følgelig ekstra vanskelige, blev det livsnødvendigt for missionen at afgrænse sig fra det øvrige samfund ved – gennem eksklusion og opposition – at institutionalisere sig som en komplet kapitalbeholdning, ikke helt ulig den måde hvorpå herrnhuttersamfundet i Tyskland havde organiseret sig i 1700-tallet. ⁷³

Konklusion

Jeg har i denne artikel forsøgt at forene en historisk metode med en sociologisk metode. Dette har jeg gjort ved at lade en række sociologiske begreber

kaste et nyt lys over et relativt velkendt, historisk kildemateriale. Nøglebegrebet var her social kapital, som det bl.a. er blevet udformet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Indenfor det 19. århundredes danske landdistriktshistorie har jeg således videreudviklet Bourdieus definition af social kapital som de økonomiske og ikke-økonomiske profitter, der hidrører fra medlemskab af en gruppe, idet jeg lod de økonomiske profitter udspringe af et konkret økonomisk samarbejde og de ikke-økonomiske profitter tilsvarende af et kulturelt samarbejde. Disse to former for samarbejde, der tilsammen udgør en »beholdning« af social kapital, blev empirisk påvist i den frivillige, civile organisation på et såvel lokalt, regionalt som nationalt niveau. Det viste sig her, at en inkluderende beholdning af social kapital baseret på åbent medlemskab blev opbygget i første halvdel af århundredet for at kulminere med andelsbevægelsen i århundredets sidste halvdel. Fra og med 1890'erne førte religiøse stridigheder imidlertid til ekskluderende beholdninger af social kapital indenfor henholdsvis den indremissionske og grundtvigianske lejr i de enkelte lokalsamfund. På den måde blev et åbent, andelsbaseret samarbejde efterhånden monopoliseret af de to religiøse grupperinger, hvorved der skabtes to konkurrerende »kapitalbeholdninger« i landdistrikterne. Dette brud manifesterede sig i stigende grad også rent fysisk i bebyggelsen og her mest markant i opdelingen i missionske og ikke-missionske andelsmejerier.

På et helt overordnet plan har jeg forsøgt at benytte en sociologisk terminologi med henblik på at etablere lange, tidslige sammenhænge, der baserer sig på såvel små som store historier. Hermed var det meningen at bevare historiens detaljerigdom og samtidigt blotlægge nogle af de grundlæggende strukturer, den betinges af.

Noter:

1. Forfatteren vil gerne rette en tak til deltagerne i programmet *Mennesker i det agrare landskab* og her ikke mindst Per Grau Møller og Karen Elberg. Også en tak til Claus Bjørn og Gert Tinggaard Svendsen. Desuden en tak for nyttige kommentarer til dette tidsskrifts redaktion, Peter Henningsen, Lene Floris og Karl Peder Pedersen. Sidstnævnte har desuden ydet en stor hjælp i forbindelse med artiklens illustrationer.
2. Pierre Bourdieu: *The Forms of Capital*, i: John G. Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 1986, s. 249.
3. James Coleman: *Social Capital in the Creation of Human Capital*, *American Journal of Sociology*, 94, 1988, s. 95.
4. Robert Putnam: *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, 1993. Social kapital som en ny økonomisk faktor: en oversigt på dansk finder man hos Gert Tinggaard Svendsen: *Socialkapital – en ny produktionsfaktor?*, *Økonomi & Politik*, 72 (1), s. 35-40, 1999.
5. Dele af denne undersøgelse forekommer i Gunnar Lind Haase Svendsen og Gert Tinggaard Svendsen: *Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement*, *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, No. 1, 2000, s. 72-86, samt i Gunnar Lind Haase Svendsen: *TRIADS OF CAPITAL: Civic Organization in Rural Denmark 1800-1900*. Paper to International Rural Sociology Association (IRSA), Congress, Rio de Janeiro, Brasilien 30. juli til 5. august 2000 (Congress CD-rom no. 054).
6. Sidsel Eriksen: *Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940*, 1996, s. 38. Se også Margrethe Balle-Petersen: *Foreningstiden, Arv og Eje*, 1976, s. 45-46.
7. Sidsel Eriksen: *Stationsbyens samfund*, s. 36.
8. Bourdieu: *The Forms of Capital*, s. 241-243.
9. Jf. sst., s. 249. Dette er et vigtigt udgangspunkt i den del af *Rational Choice* litteraturen, der bevæger sig i grænselandet mellem økonomi og sociologi, og hvor investeringsstrategier betragtes som redskaber for individer og/eller interessegrupper, der søger at varetage egne interesser (se f.eks. Marc Granovetter: *The economic sociology of firms and entrepreneurs*, i: A. Portes (red.): *The Economic Sociology of Immigration*, s. 323; James Coleman: *Foundations of Social Theory*, 1990, s. 300ff. og James Coleman: *A Rational Choice Perspective on Economic Sociology*, i: Smelser, N.J. and Swedberg, R. (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*, s. 170.

- 10 H.P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?, i: S. Jørgensen (red.): Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede, 1973, s. 11.
11. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. I, 1976, s. 65.
12. Hans Jensen: Første Hovedafsnit: Sparekassens Tilblivelse og dens Ledelse gennem Aarene, i: Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937, 1937, s. 2.
13. Hans Jensen: Sparekassens Tilblivelse, s. 2.
14. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, s. 131.
15. L. A. Godsk: Landbrugets Andelsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse, 1943, s. 136.
16. »Landbosparekasserne – Den sjællandske Bondestands Sparekasse fra 1856 og de fleste fra begyndelsen af 1860'erne – opstod (...) som led i gårdmandsstandens stigende ønske om selvforvaltning og som en følge af en stigende utilfredshed med ledelsen af de eksisterende sparekasser, der, som det blev hævdet, gerne ville modtage bøndernes sparepenge, men ikke udlåne dem igen til landbefolkningen«. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, i: Claus Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882-2000, 1982, s. 97.
17. O. Blinkenberg Nielsen: De danske Sogne-sparekasser 1865-1914, 1950, s. 11.
18. Jf. sst., s. 13.
19. Fridlev Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958, 1959, s. 23.
20. Hans Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, s. 527.
21. Claus Bjørn: Landbruget 1810-1830 – organisationer og faglig debat, i: Det danske landbrugs historie, bd. 3, 1988, s. 60.
22. N. Heyman i sst., s. 351.
23. Se f.eks. Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse, s. 7-8, samt Blinkenberg Nielsen: De danske Sognesparekasser, s. 15.
24. Hans Jørgen Winther Jensen: Landboforeningernes forløbere og bondebruget. Landboforeninger i 200 år, 1993, s. 87.
25. Jf. Henrik Dethlefsen: Indledning, i: H. Dethlefsen og E. Helmer Pedersen (red.): Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år, 1993, s.14.
26. Dele af dette afsnit forekommer i mere komprimeret form i: Gunnar Lind Haase Svendsen: Social kapital og den danske andelsmejeribevægelse, Økonomi og Politik, nr. 1, 73. årgang, 2000, s. 40-44. Hvad angår det kilde-materiale, afsnittet baserer sig på, står jeg i stor gæld til historikeren Claus Bjørn.
27. Interessen for fællesmejerier rækker helt tilbage til 1852, hvor et medlem af landhusholdningsselskabet, proprietær David til Rungstedlund, skrev et åbent brev til landhusholdningsselskabet om »Anlæg af fælles Meierier paa Landet«. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, s. 116 ff.
28. Hertel 1917, s. 116ff. I cirkulæret betonedes David den økonomiske gevinst, den enkelte producent kunne opnå ved at gå sammen med andre om forædlingen af mælken. Idet han trak på erfaringer fra udlandet, pegede han i den forbindelse på to mulige organisationsmodeller: den kooperative, hvor man deler udbyttet, og den kapitalistiske, hvor man sælger mælken til en mejeriforpagter i en landsby eller på en herregård. Spørgsmålet var nu blot, hvilken model man skulle bruge.
29. Sst., s. 126. I Svendborg Avis skrev Jens Therkelsen i 1929 en artikel, der giver et godt stemningsbillede af tiden omkring oprettelsen af andelsmejerier i Lunde Sogn på Fyn. Han begynder på følgende måde: »Det var en mærkelig tid sidst i 1870'erne og 80'erne. Da skete der noget indenfor det danske landbrug. Der brød en mægtig bevægelse frem. Spørger vi de gamle nu, siger de, at det kom som en storm. Der var et nødvendigheds præg over det. Der skulle flere penge til end kornsalg kunne give, og så begyndte driftige mænd at oprette fællesmejerier, og de skummede godt, og andelstanken brød frem – man ville selv have hånd i hanke med produktionen. Andelsmejerierne skød op over det ganske land; tit vel på de gamle fællesmejeriers grund«. Jens Therkelsen: Lidt om vore andelsmejeriers forhistorie i Lunde sogn, Svendborg Avis, 7.12. 1929, <http://www.historie.syd-fyn.dk/landbrug/jt00.htm>, s. 1.
30. Niels Kristensen »Pedersborg«: Niels Kristensen »Pedersborg«s beretning, i: Manø-Hansen (red.): Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, 1972 [1901], s. 13.
31. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 112, 552, 561.
32. Sst., s. 119.
33. Niels Kristensen: Kristensen »Pedersborg«s beretning, s. 17.
34. Sst., s. 14.
35. J. Stilling-Andersens beretning, i: Manø-Hansen (red.): Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, 1972 [1932], s. 21-22.
36. Fridlev Skrubbeltang: Da står en ny Tids Bonde. 1948, s. 119.
37. Andelsmejeriet »Hjedding«, i: Manø-Hansen (red.): Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, 1972 [1882], s.
38. Fridlev Skrubbeltang: Da står en ny Tids Bonde, s. 119.
39. Andelsmejeriet »Hjedding«, s. 32. Claus Bjørn har i kraft af et stort kildemateriale på overbevisende måde vist, hvorledes andelsmejerierne først og fremmest oprettedes ud fra

- initiativtagernes egeninteresse – ja, at den-
ne ligefrem er hovedårsagen til deres succes.
Om Hjedding skriver han bl.a.: »Mændene
bag oprettelsen af andelsmejeriet i Hjedding i
1882 var som landbrugere selv engageret i
det planlagte mejeris trivsel for herigennem
at fremme deres egen personlige økonomi«.
Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 100.
40. Niels Kristensen: Kristensen »Pederborg«s
beretning, s. 13.
 41. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 116.
 42. »Trust lubricates society«. Robert Putnam:
The Prosperous Community. Social Capital
and Public Life, The American Prospect, no.
13, Spring 1993, <http://epn.org/prospect/13-13putn.html>, s. 2. Se også Svendsen og Svend-
sen: Measuring Social Capital, s. 72.
 43. »Hvor Samarbejdet oprettes mellem en Kreds
af Mennesker, der kender hinanden og hin-
andens Forhold, vil det solidariske Ansvar
være en naturlig Ordning. Hvor derimod Med-
lemskredsen er meget stor, og man ikke ken-
der hinanden, som i Byerne, er det forstaaeligt,
at det solidariske Ansvar ængster dem, der
har noget at tabe«. J.Th. Arnfred: Dansk An-
delsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.):
Den danske Andelsbevægelse, 1943, s. 28.
Noget lignende skriver Claus Bjørn med
henvisning til Matiasen (1959): »Da andels-
mejeriernes deltagertal var naturligt begræn-
set og rekrutteret indenfor et mindre og lokalt
sammenhørende område, må man (...) for-
modes at have haft et udstrakt kendskab til
hinanden, og det solidariske ansvar forekom
derfor at være en velegnet form til løsning af
fælles økonomiske opgaver«. Claus Bjørn:
Dansk mejeribrug, s. 96.
 44. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 104.
 45. Sst., s. 108.
 46. De sjællandske mejerier havde en stærkere
repræsentation af mindre landbrugere end i
Jylland, hvor gårdmændene næsten var alt-
dominerende i de første bestyrelser (Claus
Bjørn 1982, s. 102).
 47. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 72ff.
 48. Sst., s. 101.
 49. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i be-
vægelse, s. 35-36.
 50. Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske
Bondestands Sparekasse, s. 8.
 51. Ove Korsgård: Kampen om lyset. Dansk vok-
senoplysning gennem 500 år, 1997, s. 197.
 52. Rasmus Nielsen: Mejeribestyrer Torben Niel-
sen, Gislev, avisnekrolog, 1998 [1923], [http://www.historie.syd-fyn.dk/historie/Land-
brug/Mejeri8.htm](http://www.historie.syd-fyn.dk/historie/Landbrug/Mejeri8.htm), s. 1.
 53. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 55.
 54. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund, s.
60ff.
 55. K. K. Tange: Mejeribestyrer og højskolefor-
stander Kristen Kristensen Tange, Rudkø-
bing. Levnedsskildring i Rudkøbing byhi-
storiske Arkiv: [http://www.historie.syd-
fyn.dk/politik/pol9.htm](http://www.historie.syd-fyn.dk/politik/pol9.htm), s. 1-2.
 56. Margrethe Balle-Petersen: Guds folk i Dan-
mark, s. 83.
 57. Klaus Berntsen: Erindringer 1: Erindringer
fra Barndom og Ungdom, 1925, s. 99. Se også
Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 83.
 58. E. Jespersen: Andelsmejeriet »Sørvad« 1888-
1938. Bidrag til vort Landbrugs Historie i
Vestjylland, 1938, s. 18-19.
 59. Henning Ringgaard Lauridsen: Det religiø-
se-kulturelle liv i stationsbyerne. Stations-
byprojektet: Foreløbig rapport om delpro-
jekt, 1980, s. 25.
 60. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i be-
vægelse, s. 177.
 61. Om det fiskekompagni, der samledes om-
kring det i 1925 stiftede skibsforsikrings-
selskab Union, hedder det bl.a.: »Det var ingen
tilfældighed, at netop Unions 17 stiftere
fandt sammen om at danne deres egen forsik-
ringsforening. Dybt forankret i kristendom-
men havde de fælles omgangskreds og inte-
resser, og fra vidnesbyrd og samvær i mis-
sionshuset kendte de hinandens personlige
stillingtagen, vidste, hvad der var sandhed
og ret og nød hinandens tillid til fulde«. A.
Hjorth Rasmussen: Søndagsbådene. Skibs-
forsikringsforeningen Union 1924-74, 1974,
s. 11. Forsikringsforeningen var del af et
større indremissionsk foreningsnetværk, der
også indbefattede Indenlandsk Sømands-
mission, Fællesskab i Broderkredsen på Ha-
vet samt Indkøbsforeningen Godthåb.
 62. J. Christensen: Den nye landbokultur, i: Det
danske landbrugs historie, bd. 3, 1810-1914,
1988, s. 405.
 63. Ove Korsgaard: Andelsbøndernes gymnastik
mellem almuens leg og borgerskabets sport,
1986, s. 43.
 64. Jf. sst., s. 50 og 60.
 65. Margrethe Balle-Petersen: Foreningstiden,
Arv og Eje, 1976, s. 44.
 66. »Andelsmejerierne fik (...) tilslutning fra
næsten alle landbrugere i de vestjyske sogne.
Andelsbevægelsen blev dermed en samlende
sag på tværs af de sociale, politiske og reli-
giøse skel, der måtte været til stede i de enkel-
te lokalsamfund [ved] at fremme et snævert
økonomisk interessefællesskab (...) Omkring
århundredeskiftet var Indre Mission blevet
en betydelig og kulturel faktor i Vestjylland
(...) Markant i deres tilværelsesforståelse
stod nu det dogme, at religionen måtte være
både kendelig og absolut overordnet i alle
hverdagslivets forhold. Resultatet blev, at de
(...) i en række vestjyske sogne tilsidesatte
alle hensyn for at opbygge et autonomt fælles-
skab. De dannede deres egne søndagshvile-
mejerier og religiøse fiskerikompagnier, stif-

tede kristelige sygeplejeforeninger og missionske brugsforeninger (...) men missionsfolkenes provokerende skridt eksempelvis på mejeriområdet betød samtidig en stærkere polarisering i sognene«. Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 168-169.

67. Hans Haue: Mejerikrigen, Fortid og Nutid, bd. XXVII, 1977-78, s. 364.
68. Margrete Balle-Petersen refererer til en beretning fra Skanderup i Lunderskov Kommune, hvor der blev bygget et søndagsmejeri i midten af 1890'erne. I citatet fremstår de indremissionskes dilemma i et klart lys: »Det blev de hellige Gaardmænd magtpaaliggende at faa Mejeriet standset om Søndagen; men Befolkningen kunde ikke enes om det, og Resultatet blev, at de skiltes. Der blev saa bygget et nyt Mejeri, men det var med megen Bekymring, mange gik med til det. Det var i den daarlige Landbrugstid, og Pengene var små. To Mejerier blev dyrere i Drift end eet. En Mand sagde: »Ja, arbejde om Søndagen kan vi ikke. Faa det til at gaa med mindre Indtægt kan vi heller ikke. Vi er vant til at faa Renterne til December Termin af Mejerioverskuddet – Efterbetalingen –, og der bliver

intet Overskud mere. Overtræde Guds Bud kan vi imidlertid ikke. Vore Venner gaar den Vej, at lade Gud raade for Fremtiden. Det maa Han ogsaa for os«. Dall 1948 i: Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 93.

69. Hans Haue: Mejerikrigen, s. 377.
70. Sst., s. 375-76.
71. Sst., s. 377.
72. Olesen 1958 i: Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 165-66. Flere steder, og her især i stationsbyerne, måtte man simpelthen efterligne grundtvigianerne for at være i stand til at reproducere gruppen. Se f.eks. Ringgaard Lauridsen: Det religiøse-kulturelle liv, s. 20.
73. »Fælles for de 11 sogne var den oftest skarpe opdeling af beboerne i hhv. Indre Mission og den grundtvigske valgmenighed. Polariseringen fortsatte udover områder som kirke og mejeri ved oprettelse af friskoler, forsamlingshuse, missionshuse, afholdshoteller, ja, undertiden kunne de åndeligt uforenelige grupper heller ikke enes om samme brugsforening eller hesteforsikring.« Hans Haue: Mejerikrigen, s. 377.

Niels Rybergs flugt

Jens Holmgaard

Fortid og Nutid marts 2001, s. 52-56

At bondesønner i 1700-tallet på forskellige måder faktisk kunne frigøre sig fra stavnsbåndet, er der adskillige eksempler på, og et af de mest markante tilfælde er fæstebondesønnen fra Salling Niels Ryberg (1725-1804), der blev en af sin tids største handelsmatadorer og desuden ejer af godserne Frederiksgave på Fyn og Øbjerggård i Sydsjælland. De nærmere omstændigheder ved og tidspunktet for hans frigørelse fra bondetilværelsen har tidligere været undergivet nogen usikkerhed, men under arbejdet med sin disputats har Jens Holmgaard fundet en præcis beretning herom fra faderen Bertel Christensens husbond, godsejer Mads Jensen Brøndum til Nørgård i Salling Nørre Herred, der kaster nyt lys over sagen.

Jens Holmgaard, f. 1920, fhv. landsarkivar, dr.phil. Har bl.a. skrevet en række artikler om dansk landbohistorie, hvoraf de vigtigste er samlet i *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet* fra 1990. Desuden udgav han i 1969 *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786-1797* og i 1999 disputatsen ... *uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitærs med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt.*

I sin bog fra 1964 om den københavnske handelsmatador og storgodsejer Niels Ryberg (1725-1804) gør Aage Rasch grundigt rede for denne sallingiske bondesøns herkomst og næsten utrolige karriere, men mangler sikker oplysning om, hvornår han forlod sit fædrenehjem for at starte denne.¹ At en søn af en hoverigørende fæstebonde på stavnsbåndets tid formåede at frigøre sig fra sit bondemiljø og nå helt til tops i samfundet, kan nok mane til eftertanke, når talen er om stavnsbåndets vederstyggeligheder. Og Niels Ryberg var ingenlunde den eneste, der brød ud af stavnsbåndet og gjorde karriere. Var det berygtede stavnsbånd måske trods alt ikke helt så snærende og bondeundertrykkende, som man traditionelt har ment og med stigende afsky har fremstillet det ved hvert nyt jubilæum for dets ophævelse i 1788? Faktisk var der, i hvert fald for de mere initiativrige, muligheder for at slippe fri af det.²

Hvor og hvornår Niels Ryberg er født, og hvem hans forældre var, er fuldt klarlagt. Han er født den 14. september 1725 på fæstegården Storgård, matr. nr. 3 i Rybjerg By og Sogn, Salling Nørre Herred, og døbt 2 dage senere, den 16. september. Faderen var Bertel Christensen, efter gården kaldt Bertel Storgaard. Sammen med en Christen Sørensen beboede han denne fæstegård under godset Nørgård. Moderen var Vibeke Nielsdatter, datter af fæstebonden Niels Møller i Torp i Åsted Sogn. Hendes broder, Axel Møller, kom som ung til Ålborg, hvor han grundlagde en købmandsforretning, som med tiden blev meget betydelig.³ Det var gennem ham, at Niels Bertelsen, der efter fødebyen siden antog navnet Ryberg, kom ind i sin strålende karriere.

Storgård havde tidligere som en del af det gamle ryttergods tilhørt kronen. Som led i Frederik 4.'s store ryttergodsomlægning blev den i 1717 solgt

til Laurids Eriksen Sterch, som ejede hovedgården Nørgård i Grinderslev Sogn, Salling Nørre Herred.⁴ Storgård hed den med rette, da den var på 9 td. 5 skp. 1 fjk. hartkorn (senere dog reduceret til 7 td. 3 skp.)⁵ og således efter sallingforhold temmelig stor. Sallinggårdene var typisk kun på 2 à 2 1/2 td. hartkorn, hvorfor karleholdet i området var beskedent.⁶ Efter Laurids Sterchs død blev Nørgård købt af søsteren Anne Eriksdatter Sterch. Hun var enke, men giftede sig 2. gang med Mads Jensen Brøndum, der ejede godset til 1745.⁷

Om Niels Ryberg har man vidst, at han på et eller andet tidspunkt kom til morbroderen Axel Møller i Ålborg og derfra senest i 1750 videre til København. Også en yngre broder, Christen Ryberg, forlod bondestanden til fordel for en købmandskarriere i Ålborg, hvor han siden forblev. Men just om tidspunktet for brødrenes ankomst til Ålborg har der hidtil hersket uvished.

Aage Rasch omtaler to kilder, der hidtil har været anset som de eneste, der kunne bidrage til oplysning herom. Den ene er nogle optegnelser, som statsminister Ove Malling gjorde på sine ældre dage. Den anden er en oplysning i Ålborg købmandslavs arkiv.

Ove Malling skriver (formentlig i 1822), at han »meget levende (erindringer), hvorledes herremanden, som ejede godset⁸, fra hvilke de undvege, kom over i besøg til min fader [Peder Malling, ejer af Astrup, der var nabo-gods til Nørgård], og da skieldte og bandede over, at tvende dumme knøse, som han kaldte dem, vare bortløbne fra hans gods, og hvorledes han ikke med al den umage, han gjorde sig, havde kunnet opspore dem. De vare vandrede til Aalborg, hvor en formuende købmandsfamilie tog sig af dem og tilmæglede dem frihedspasser af herremanden, saavidt jeg mindes ved en betaling af 100 rdlr. for hver«.⁹

Aage Rasch stiller sig med god

grund skeptisk til denne skildring. Sagen er nemlig den, at Ove Malling først er født i 1747. Og Mads Jensen Brøndum, i hvis ejertid begivenheden (eller begivenhederne – for, som det vil fremgå af det følgende, forlod drenge- ne ikke hjemmet samtidigt) havde fundet sted havde altså solgt Nørgård 2 år før Ove Mallings fødsel. Og så oplyser den anden kilde, Ålborg købmandslavs arkiv, at Niels Ryberg før sin afrejse til København havde tjent morbroderen »8 aar for dreng og i 2 aar for købmandskarll«. Rasch formoder derfor meget rimeligt, at Ove Malling »forveksler egne erindringer med senere fortællinger i hjemmet«, og at flugten til Ålborg må have fundet sted i 1738 eller 1739.¹⁰

Og ved denne formodning har det så hidtil stået, fx i sidste udgave af Dansk biografisk Leksikon. Men der eksisterer faktisk en tredje kilde, endda en førstehånds, der præcist og malende oplyser om tiden for og omstændighederne ved flugten. Den 29. marts 1737 modtog alle landets amtmænd fra Danske Kancelli et kgl. reskript om »det unge mandskab under 14 år«. Det var blevet kongen foredraget, at »en stor del [unge under 14 år] underhånden bringes ud af landet for at undgå at vorde udi reserverullerne antegnede, når de er blevet 14 år gamle, og hvorover på sligt ungt mandskab i tiden kan ventes at blive mangel i landet«. Amtmændene fik derfor påbud om hos godsejerne og andre vedkommende at skaffe oplyst, i hvilket omfang og på hvilken måde dette foregik.¹¹

Amtmanden i Skivehus Amt, der omfattede Sallings 4 herreder (Hindborg, Rødding, Harre og Nørre) var Selio Müller til Lønborggård i Lønborg Sogn, Nørre Horne Herred. I hans, som det hedder, »lovlige absence« rundsendte hans fuldmægtig Hans Lund den 9. april 1737 en afskrift af reskriptet til amtets godsejere med anmod-

ning om, at de selv eller deres fuldmægtige ved påtegning på rundskrivelsen ville besvare følgende spørgsmål:

1. Om nogle af Deres underhavende og her i amtet ejende bønder af landet har ladet udkomme deres børn og ungt mandskab, som ikke har opnået sit 14. år?
2. Hvorledes og ved hvad lejlighed det kan være sket?
3. Fra hvad steder?
4. Hvorhen det er blevet sendt?
5. Hvad antal af sligt ungt mandskab der da fra enhver vel kan være af landet udbragt?
6. Om ikke dels bønder, såvel af proprietær- samt strøgodsset, hensætter og henvender deres under 14 år, ja derover, havende sønner og hos dem værende pårørende ungt mandskab, enten til købstæderne eller og til langt fra dem beliggende strøgods, hvorved menes, at sådanne unge personer kan være uantastede og fri, indtil de, ved tilvoksende mandlige alder, kan udgå af landet?
7. Om ikke og dels heste- og øksnekøbmænd overtaler og udbringer det unge mandskab af landet, enten under en eller anden prætext?

Disse spørgsmål går på nogle punkter videre, end det var forlangt i reskriptet. Navnlig kræver dette ikke noget oplyst om rømte personer over 14 år. Men mange godsejere landet over har benyttet sig af den gode anledning og af egen drift givet oplysninger herom. Derved får det indsamlede materiale fra hele riget en betydelig værdi til at belyse problemet om karlenes rømnings i tiden efter oprettelsen af den nye landmilit ved forordningen af 4. februar 1733 med det dertil knyttede, udtrykkeligt lovfæstede stavnsbånd.

Materialet fra de enkelte amter er meget uensartet. Fra nogle foreligger kun en ret kort redegørelse fra amt-

manden for undersøgelsens resultat, der røber, at de indkomne svar strengt har begrænset sig til spørgsmålet om de unge under 14 år, hvorefter i nogle tilfælde ingen eller kun få meldes at være bortrejst fra fødestavnen. Fra andre amter er amtmandens redegørelse langt fyldigere. Og i en del tilfælde er den vedlagt de indkomne besvarelser i original. Til de sidste hører redegørelsen fra Skivehus Amt. Her foreligger der fra de fleste godsejere ganske fyldige svar, som omfatter karle både under og over 14 år, og som ofte også indeholder beklagende kommentarer til situationen og/eller forslag til, hvordan man mener, at karleflugten kunne modvirkes.

Blandt besvarelsenerne fra Salling Nørre Herred er også en fra Mads Jensen Brøndum til Nørgård. Den er dateret den 27. april 1737, og den virker meget bitter. Skønt han, som han hævder, i mange år har hjulpet bønderne med tære- og sædekorn, med plovbæster og redskaber, med udlæg for de kgl. skatter og med andet, ruinerer de bygningerne og sælger besætningerne, hvorpå de rømmer fra gårdene. Sådan har *»mange tilforn forladt deres gårde og ser gerne deres husbonds (...) ruin«*. De ved, *»at en fattig husbond har skade nok, at han ikke og derforuden skulde gøre mere bekostning på at eftersøge sådan en skælms bonde til strafs lidelse«*. For nylig er således en bonde ved navn Niels Hansen undveget sin gård i Nannerup i Jebjerg sogn, efterladende sig en restance på 110 rd. Og karle, der kan fæste de ledige gårde, er der ingen af, da *»de bedste og tjenligste tid efter anden er bortrømt«*. Herpå anføres der 4 konkrete eksempler – 3 allerede effektuerede og et med vished forestående. De 2 første drejer sig om karle på 17 og 19 år. Den tredje om Niels Bertelsen (Ryberg), som *»i sit 13. år nu nylig for et halvt år siden af forældrene (er) bortsat til Ålborg, i vente han der skal fylde sine 14 år og siden være fri*

Det gik godt for Niels Ryberg, efter at han havde forladt Salling. Han blev storkøbmand i København og en af landets rigeste mænd. Nogle af pengene satte han i det vestfynske gods Frederiksgave, som ses i baggrunden på Juels store familiemaleri. Jens Juel: Niels Ryberg med sin søn Johan Christian og svigerdatter Engelke. f. Falbe 1797 (Statens Museum for Kunst, København).

for godset«. Og den fjerde – endnu forestående – drejer sig om hans yngre broder Christen (født 1728), »som forældrene ligeledes, efter beviselig beretning, vil sætte bort, så straks han lakker hen på 13 år«. Og flere forventes at ville følge efter, »helst siden de (bønderne) nu er blevet oplyst af onde rådgivere og de stakkels proprietærers hadere«. Mads Brøndum slutter sin beretning med det fromme ønske, at »Gud (måtte) oplyse kongen, at bøndernes grove gerninger imod deres husbønder, så og onde tilskyndere, vorder anset«.¹²

Hermed kan altså Niels Rybergs »flugt« til Ålborg tidsfæstes til slutningen af 1736. Da han vides at være født

i september 1725, har han altså ikke været »i sit 13. år«, men kun 11 år gammel. Da stavnsbindingen ifølge forordningen af 9. december 1735 først indtrådte med det fyldte 14. år, må det derfor være rimeligt at sætte ordet flugt i anførselstegn, da der altså ikke var tale om en overtrædelse af gældende lovgivning. At brødrene Rybergs morbroder i Ålborg Axel Møller, som Ove Malling beretter, skulle have købt frihedspas til dem, endog for det meget betydelige beløb af 100 rd. for hver, forekommer på denne baggrund ikke helt troværdigt. Når Ove Malling desuden lader Mads Brøndum påstå, at han »ikke med al umage (...) havde kunnet opspore dem«, er dette altså

heller ikke korrekt. Mads Brøndum siger jo udtrykkeligt, at drengen er »bortsat til Ålborg«.

Skulle det være rigtigt – helt eller delvis – at der er købt frihedspas til de to drenge, vidner det i hvert fald om en meget flydende retstilstand og retsopfattelse i årene efter 1733. At en sådan har hersket i større eller mindre grad, er der på den anden side mange vidnesbyrd om – også i indberetningerne i anledning af reskriptet af 29. marts 1737. For mange godsejere står det tydeligt nok som ikke blot beklageligt, men også ganske utilladeligt, at bønder sender deres sønner, som ikke er fyldt 14 år, bort fra godset – til et andet gods, til en købstad for at lære håndværk eller handel, til en latinsko-le eller endog til udlandet. Selv amtsfuldmægtig Hans Lund hævder tilsyneladende faktisk til en sådan holdning, når han i sit spørgsmål nr. 6 skriver: »*hvorved menes, at sådanne unge personer (under 14 år) kan være uantastede og frie*«. De mere lovkyndige ved dog nok, at 1735-forordningen beklageligvis først hjemler deres krav på drengene fra deres 14. år, men det bør altså ændres.

Og hele undersøgelsen af tilstanden omkring de under 14-årige er ganske klart et første led i overvejelserne om at sænke aldersgrænsen for stavnsbindingen til de 9 år, som gennemførtes ved plakaten af 12. oktober 1742 for ved forordningen af 13. april 1764 at blive yderligere nedsat til kun 4 år. Så tidligt var der næppe mange bønder, der kunne eller ville sende deres sønner bort for at undgå udskrivning til landmilitsen eller et upopulært gårdfæste.

Noter:

1. Aage Rasch: Niels Ryberg. 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste, 1964.
2. Se fx Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads – eller stavnsbåndsløsningen og den store omstilling i dansk landbrug. Fra Viborg Amt 1988. Genoptrykt i: Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet, 1990. Heri især s. 277ff.
3. Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 9ff.
4. Kronens Skøder III, 1689-1719, s. 612.
5. Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 11.
6. Se fx Jens Holmgaard: ... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilit med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt, 1999, s. 367.
7. Trap: Danmark, 5. udg., VII, 1, s. 157.
8. Aage Rasch synes (s. 13) at forudsætte, at dette gods var Eskær, der ejedes af Mads Hastrup, som sammen med Ove Mallings fader ejede bøndergårde i Rybjerg. Fra Rasch er denne misforståelse gået over i min i note 2 nævnte artikel (s. 282).
9. Et Par Brudstykker af Ove Mallings Optegnelser om sit Levned og sin Samtid, Nyt Historisk Tidsskrift 4.bd., 1852, s. 204.
10. Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 14.
11. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D.21. Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 173/1737. J.A. Fridericia har i referat og uddrag gengivet dette materiale i: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. 1888, s. 102-117.
12. Jf. Fridericia: Aktstykker, s. 116. Fridericia synes ikke at være opmærksom på, at den ene af de 4 rømte drenge er en siden så prominent person som Niels Ryberg. I øvrigt er det ikke, som Fridericia oplyser, 3, men altså kun 2 af de 4 rømte fra Nørgård, som var over 14 år.

Store og små historier

Samtale med Palle O. Christiansen om historisk antropologi og kulturhistorie

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid marts 2001, s. 57-70

Etnologen og kulturhistorikeren Palle O. Christiansen udgav i foråret 2000 den i fagkredse meget omtalte bog *Kulturhistorie som opposition*. Heri fremfører han bl.a. det synspunkt, at den kulturhistorie, som til skiftende tider virkelig har haft betydning for vor måde at opfatte fortiden på, gerne har været i opposition til den til enhver tid herskende opfattelse »på bjerget« af, hvad historiefaget burde beskæftige sig med. Pr. 1. april 2001 tiltræder Palle O. Christiansen stillingen som direktør for Dansk Folke-mindesamling og i anledning heraf har *Fortid og Nutid* sat ham stævne til en samtale om kulturhistorie og historieopfattelse.

Palle O. Christiansen, f. 1946, lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Mag. art. i europæisk etnologi 1975, dr. phil. 1996 på afhandlingen *A manorial World. Lord, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*. Har bl.a. udgivet *Fire landsbyer – en etnologisk rapport om nutidige livsformer* (1980) og *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner* (2000). Palle O. Christiansen har desuden publiceret talrige artikler i inden- og udenlandske tidsskrifter.

Din seneste bog om kulturhistorie har fået titlen »Kulturhistorie som opposition«. Hvad mener du med, at kulturhistorien er i opposition, og i opposition til hvad?

Det var en fantastisk oplevelse for mig – en »mageløs« opdagelse – at opdage, at der er ting man godt ved, men som man skal vide på en ny måde før det trænger ind. Jeg sad for nogle år siden og skulle skrive et kapitel om historisk antropologi til et samleværk, og samtidig forsøgte jeg at strikke et kursus om kulturhistorie sammen. Derfor læste jeg en lang række ældre kulturhistoriske værker igennem, og da jeg jo samtidig sad og skrev om den historiske antropologi, slog det mig, hvor fantastiske paralleller, der er mellem det bedste af 1800-årenes kulturhistorie, og det vi i de sidste 25 år har kaldt historisk antropologi – og hvor der fak-

tisk ikke er nogen direkte faglig kontinuitet. Det er det interessante.

I historieforskningen er vi kommet til at beskæftige os med nogle af de samme ting som 1800-tallets kulturhistorikere: ægteskabsformer, død, seksualitet, almindelig levemåde og den slags. Her er med andre ord tale om genopdagelser hos universitetshistorikere, der tror, at de laver noget helt nyt. Men går man 120 år tilbage i Tyskland og Danmark kan man se, at der dengang stod en strid mellem kulturhistorikerne og de politiske historikere: Historikerne gik stort set én vej, nemlig mod statshistorie og institutionshistorie, og de vandt striden i både Tyskland og Danmark. Kulturhistorikerne blev derimod taberne. Det var sådan en blød og feminin historie, som nu måtte skytte sig som den bedst kunne, f.eks. kunne den blive til sociologi og tage til Amerika, som det skete i

Tyskland eller den kunne, som i Danmark, overleve på de kulturhistoriske museer og på Nationalmuseets 2. og særligt 3. Afdeling.

Der foregik med andre ord en udskilningsproces – en kamp om historien – hvor taberen blev kulturhistorien, og det er den kulturhistorie, som vi nu er ved at genopdage. Men da vi ikke gør helt de samme ting som dengang, genopdager vi den på en ny måde. Mange af de empiriske temaer er dog identiske. Og vi gør det for at gøre historien bredere. Al ære og respekt for det kritiske gennembrud i slutningen af 1800-tallet, som trods alt gjorde meget godt, og fik ryddet op i mange myter og skrøner, men prisen blev altså at historiefaget blev meget smalt. Det blev i ekstrem grad begivenhedsorienteret. Det blev politisk orienteret, særligt i Tyskland, og det som hed dagligliv, religion, følelser, verdensbillede osv. blev ikke betragtet som rigtig historie. Historie – det var magt og politik.

Det vil altså sige, at det var den politiske historie, som kulturhistorien dengang var i opposition til?

Ja, det tror jeg nok, at man må sige. Specielt i Tyskland. Det var jo særligt Tysklands samling i 1871, der ligesom gav historikerne den aktuelle legitimitet til at indsnævre faget på den måde.

Men det er vel ikke den samme opposition hele vejen igennem. Hvis vi f.eks. ser på den nye kulturhistorie – mikrohistorie, historisk antropologi osv. – er det mit indtryk, at den snarere er i opposition til den kvantitative socialhistorie og til modernismen end til den politiske historie?

Ja, det er rigtigt. Når man ser på den moderne historiske antropologi og New Cultural History, som jo ikke er helt det samme, selvom det har noget med hinanden at gøre, er opgøret snarere

imod en formalistisk historieskrivning, og skyldes en utilfredshed med at socialhistorien har udviklet sig i enten en kvantitativ retning, hvor menneskene helt forsvinder, eller i en retning, hvor det mere gælder om at konstruere teoretiske modeller end at studere virkeligt levet liv. Det har vel været de to hovedanker.

De nye kulturhistorikere gik imidlertid ikke tilbage og lod sig inspirere af den gamle kulturhistorie, de kiggede i stedet til antropologien, der jo var et nabofag med succes. Og med hensyn til det allernyeste – det som kaldes New Cultural History og New Historicism – kommer der igen en ny inspiration, som går under betegnelsen »den sproglige vending«, dvs. at man opdager, at der er et sprogligt kulturfilter mellem fortiden og nutiden. Allerede den italienske historiker Carlo Ginzburg var jo inde på det for 25 år siden, da han sad med sine inkvisitionsarkiver. Man kan ikke bare komme til at tænke som et middelaldermenneske. Der er i stedet tale om nogle symboler, som vi fortolker, og det sætter os i en helt anden ydmyg situation end den frejdige historieskrivning, som jo bl.a. Erik Arup stod for, og hvor virkeligheden opfattedes som direkte tilgængelig, når bare man fandt de rigtige kilder og derefter begyndte at stykke de forskellige udsagn sammen. New Cultural History er en opposition til den naivistiske, modernistiske måde at skrive historie på.

Her er altså tale om forskellige former for opposition?

Ja, jeg mener, at der groft sagt ligger 2-3 oppositionsforhold i den kulturhistoriske tradition. Det første forhold finder vi i slutningen af 1800-tallet, det andet i 1970'erne og det tredje i 1990'erne og her og nu. Den første opposition var oppositionen mod den politiske statshistorie, den anden opposition var oppositionen imod den kvantitati-

Vi ved alle, at billedkunst, myter og musik kan give os nogle indsigter, som det er næsten umuligt at nærme sig gennem det mere prosaiske fagsprog, og derfor er det faktisk nødvendigt at være åben overfor, at det måske kan være en teksts poetiske kvaliteter, der kan få dele af de fortidige sandheder frem. Formen er altså nogle gange lige så væsentlig som indholdet. Men selvom historikeren skriver på en literær måde, er det ikke det samme, som at skrive fiktion (Foto: Stig Stasig).

ve eller modelbyggende historie, og den tredie er oppositionen mod naivismen og mod at virkeligheden er direkte tilgængelig. Den har selvfølgelig forbindelse med den historiske antropologi, men New Cultural History er mere et barn af den sproglige vending, selvom den selvfølgelig har forbindelse med antropologien gennem antropologen Clifford Geertz, der har været inspirator for begge retninger.

Hvis man ser på Geertz' tidlige forfatterskab kan man se, at han opererer med det klassiske homogene kulturbegreb – altså at kulturen er et stort hele af nogle forestillinger og materielle udtryk, åndelige kategorier og den slags, som kan tænkes som en grammatik eller som et kognitivt kort. Hvis vi derimod ser på den senere Geertz, altså ikke den Geertz som skriver den berømte *The interpretation of Cultures*, men derimod den Geertz, der skriver bogen *Local Knowledge*, kan vi se at bruddet med modernismen er til stede i netop den bog.¹

Her er kultur ikke længere et grammatisk hele. Den er derimod uhomogen og flere af disse uhomogeniteter kan være i spil sammen – altså samtidigt. Således at de former sig med og mod hinanden, og man kan bære flere af disse inkonsistente træk i sig på én og samme tid. Alt flyder ikke, men det passer heller ikke sammen i et fint skema, og det er det som New Cultural History, så vidt jeg kan se, tager til sig og prøver at indskrive i den lille histories ramme. Det er altid en risikabel ting at karakterisere andre skoler, men her synes jeg, at jeg kan se et mønster. En forskel til den lidt mere naive og konkrete historiske antropologi, som blev lavet tilbage i 1970'erne.

I bogen behandler du den kulturhistorie som er i opposition, men herved indikerer du også, at der må være en kulturhistorie, som ikke er i opposition?

Ja, det er rigtigt. Det er nemlig ikke en historiografisk bog, jeg har skrevet. Selvfølgelig er der dansk historiografi i den, men det har ikke været hovedsigtet at skrive en historiografi om dansk kulturhistorie. I mine øjne må man skrive en bog ud fra en bestemt hensigt. Man må udvælge noget og fravælge noget andet. Der er altså noget, der styrer, og i mit tilfælde var det denne såkaldte mageløse opdagelse, som jeg tidligere talte om. Særligt i de situationer, hvor kulturhistorikerne var ude og krydse klinger med noget, der åbenbart ikke var kulturhistorie, blev det for alvor interessant. Kulturhistorikerne træder i karakter som kulturhistorikere, netop fordi de bliver angrebet af nogle andre, og er nødt til at definere en position for sig selv.

Vil det dermed sige, at de kulturhistorikere, som ikke er ude at krydse klinge med andre, ikke er interessante i bogens sammenhæng?

Det er nok lidt overlegent at sige sådan, men i virkeligheden er det rigtigt. Det er sådan jeg har opfattet det, og jeg skal gerne forklare det lidt nøjere: Hvis man tager en fremtrædende dansk kulturhistoriker som Axel Steensberg er der jo lysår til forskel, når man sammenligner ham med Troels-Lund. Hos Troels-Lund stråler livet op af siderne, og det gør det bestemt ikke hos Steensberg i den efterfølger til *Dagligt liv i Norden*, som han udgav i 1960'erne. Den er blot skrevet sammen på baggrund af tusindvis og atter tusindvis af små ekcerpter, som er skrevet ud fra samleværker af studenter og derpå skrevet sammen. Man vil ikke et bestemt sted hen. Der er ikke ét synspunkt af nogen art, som organiserer stoffet. Det er blot et kompilatorisk værk. Måske meget nyttigt, men noget ganske andet end Troels-Lund. Men hvad er det så, der gør Troels-Lund til noget andet? Det er det, som interesserede mig.

Pointen er at den nationale historie-skrivning i lyset af historismen og senere positivismen bliver opsplittet og derfor kommer til at mangle helhed, og her kommer kulturhistorien ind og forsøger at samle disse adskilte dele til en helhed. Det er en organismetænkning med rødder i romantikken – en slags neoromantik – som herhjemme repræsenteres af folk som Troels-Lund, Hugo Matthiessen og Vilhelm Grønbech. De søger at samle, hvad andre har adskilt. Og de kulturhistorikere, som ikke arbejder på denne måde, er ikke med i min bog. De er jo netop ikke i opposition. Fællestrækket hos kulturhistorikere som Troels-Lund og Hugo Matthiessen er deres helhedsskabende tankegang. Det er livet i sin helhed, de vil have fat i.

Derfor er den æstetiske kulturhistorie ikke med, altså den kulturhistorie der f.eks. handler om teater og kunst osv. Ligesom den kulturhistorie, der handler om småting og som efter min mening har degenereret begrebet, heller ikke er med. Altså de der artikler á la *Omkring en chokoladekande*. Sådan noget, det må jeg indrømme, er jo meget sødt, men jeg får altså kryb af det. Det er ikke mig. At nedbryde virkeligheden til sådan noget pussenusseri, når der ikke er nogen virkelig pointe med det. Hvis der derimod er en pointe, så er det fint nok at tage udgangspunkt i det helt lille og så brede det ud. Så bliver det jo mikrohistorie. Men omvendt kan mikrohistorien også degenerere – hvis den laves åndeligt slapt – til noget, som jeg ikke synes, at man kan være bekendt at publicere.

I de senere år er der herhjemme blevet talt en del om den såkaldte mikrohistorie. Hvor befinder den sig i forhold til New Cultural History?

Carlo Ginzburg, som jo er en af hovedmændene i mikrohistorien, ligger principielt langt fra den nye kulturhistorie,

idet han kæmper imod enhver form for relativisme. Han hader postmodernisterne. Siger han i hvert fald. Samtidig har han dog i mine øjne været med til at slå modernismen i gulvet. Hele hans livsprojekt har været et opgør mod historisk-modernistisk skrivning. Han har sin egen profil, og selvom det er en form for kulturhistorie, så er det ikke den type New Cultural History, som jeg nævnte før. Det er en typisk italiensk, delvis fransk, tradition, som han er førstemanden i, og som også er meget forskellig fra den tyske, mere socialantropologisk inspirerede, mikrohistorie.

Man har af og til indtryk af, at nogle danske historikere sætter lighedstegn mellem mikrohistorie og lokalhistorie?

Set på lang afstand er der vel ikke noget at sige til et sådant synspunkt. Begge dele har jo tilsyneladende noget at gøre med noget snævert. Men såvidt jeg kan se, er de rundet af helt forskellige traditioner, og har ikke særligt meget at sige hinanden, når det kommer til stykket. Lokalhistorie, som vi mestendels forstår det, har noget med enten kærlighed til en bestemt lokalitet at gøre, eller også har det noget at gøre med, at man skriver for mennesker i en bestemt lokalitet. Begge fænomener er klassiske i det, jeg kalder nordisk lokalhistorie, og ingen af de træk genfindes i mikrohistorien. Mikrohistorien bliver ofte valgt, fordi der ligger nogle arkiver, der i ekstrem grad kan belyse nogle bestemte problemstillinger, man som fagmand er interesseret i. Man kan altså komme dybt ned her. Og så kan man sige, at det er materialestyret, men man er på den anden side en dårlig forsker, hvis man ikke – som Ladurie gjorde det med *Montaillou* – skulle vende blikket hen, hvor der ligger et sådant fantastisk materiale.²

En anden form for mikrohistorie består i, at man indsnævrer et felt geo-

grafisk for at få flere kildetyper til at tale sammen. Det er jo det man ikke kan, hvis man skriver regionalhistorie eller nationalhistorie. Altså at man på personniveau kan lave en voldsom dybdeboring ved at sammenflette en mængde data om bestemte personer, og se hvordan de agerer i forskellige sammenhænge. Det er særligt det, som har karakteriseret tysk mikrohistorie og den engelske historie-antropolog Alan Macfarlanes arbejder. Den tyske mikrohistorie er altså helt forskellig fra den italienske mikrohistorie. Den italienske mikrohistorie er langt mere narrativ og bruger ofte ét stort hovedarkiv, mens den tyske og den engelske tradition, som Macfarlane delvis lagde grunden til, benytter et langt bredere kildegrundlag.

Det minder jo om din egen disputats. Er det mikrohistorie?

For at sige det lige ud, kendte jeg ikke begrebet mikrohistorie på det tidspunkt. Selv kaldte jeg det dengang historisk antropologi eller antropologisk historie, og det samme var f.eks. tilfældet med David Sabeau, der i sin seneste bog skriver, at han nu har fundet ud af, at det han laver er mikrohistorie. I 1970'erne og 1980'erne kunne man ikke rigtigt finde ud af, hvilket navn man skulle vælge. Senere hen er det så blevet mikronavnet, som jo stammer fra Italien, men nu er ved at blive den almindelige betegnelse, også i Danmark. Men jeg kan faktisk slet ikke lide begrebet mikrohistorie, Jeg synes ikke at det siger særligt meget. Man kan let forestille sig, at kritikerne vil sige, at »jamen det er jo bare noget småt noget, for det betyder mikro jo«. Selvom historisk antropologi er et sværere ord, er det egentlig meget bedre. Her fremgår det jo, at det handler om menneskelig historie.

Vi har indtil videre talt om kulturhistorie og antropologi, men du er jo uddannet etnolog. Hvordan betragter du forholdet mellem de tre fag?

Det er rigtigt, at jeg har mit hovedfag i etnologi, men jeg har dog også studeret både historie og antropologi. Men jeg vedkender mig da gerne, at jeg er magister i etnologi, selvom jeg ikke betragter de nævnte fag som fag med store forskelle. Jeg har faktisk lige siden mine studenterår forsøgt at vedligeholde mine relationer til historiefaget og antropologien for at følge lidt med, og jeg ser heller ikke fagene som de modsætninger, de ofte er blevet gjort til. Alle tre fag handler jo om kultur og samfund, men da vi desværre har haft en meget forskellig faglig udvikling betyder det, at mange tror, at det handler om tre forskellige verdener. Sådan forholder det sig dog ikke i mine øjne.

Hvis vi går lidt tilbage i historien kan vi se, at historiefaget faktisk var den store paraply for de to andre fag, men så skete der desværre det, at antropologien på et givet tidspunkt blev ahistorisk, og etnologi blev skilt ud fra historie. I slutningen af 1800-tallet blev universitetshistorien så kritisk og så stramt defineret, at en lang række områder blev sorteret fra den »rigtige« historie. Det havde selvfølgelig sine styrker på visse områder, men det betød også, at faget som sagt blev langt smallere, end det var i midten af 1800-tallet. Det betød desuden, at de historikere der var interesseret i bredere emner – f.eks. kulturhistorie – blev holdt ude fra universitetet og kun overlevede på Nationalmuseet. Reelt har de tre fag – historie, antropologi og etnologi – dog fælles rodnet.

Hvis man ser på den nutidige etnologi, således som den udøves på Institut for Arkæologi og Etnologi, så synes den ikke at være særligt historisk orienteret?

I ungdomsoprørets tid hørte jeg selv til de etnologer, som var positivt optaget af de mere sociologiske og antropologiske discipliner, men senere vendte jeg – om man så må sige – »hjem« til den historisk orienterede etnologi. Senere skete der desværre det, at der var en retning inden for etnologien, som var mere sociologisk modelorienteret, og som brugte historie på en ganske anden måde, end jeg bryder mig om. Jeg er mere på historikernes hold, mens den sociologiske retning er blevet en slags historisk eksemplifikation af nogle teoretiske modeller. Det er en meget anderledes måde at bruge historien på, og det har også betydet, at historikerne betragter den del af etnologien som ahistorisk. Det er ihvertfald ikke en humanistisk historietradition, man her bygger på, og det er den humanistiske historietradition, som jeg er interesseret i. Altså den som ikke er sociologisk, men både humanistisk og historisk. Det er to forskellige måder at se verden på.

Når du definerer dig selv som historisk etnolog i modsætning til de sociologiske etnologer, kommer jeg til at tænke på tidligere professor Bjarne Stoklund, der i sin tiltrædelsesforelæsning fra 1971 advarede imod de »farlige tendenser« fra antropologien og i stedet advokerede for den gamle historisk-geografiske metode. Hvordan forholder du dig egentlig til det? Du har jo ikke selv arbejdet med udgangspunkt i den historisk-geografiske metode.

Det er fuldkommen rigtigt, men det er et noget svært gennemskueligt forhold for udenforstående. Da Stoklund for 30 år siden sagde disse berømte ord, så tror jeg at det var fordi, at han stod i en meget svær fagpolitisk situation efter Axel Steensbergs afgang.³

Steensberg var jo en virkelig sværvægter og et barn af sin tid. Og det var en tid, hvor diffusionismen og spred-

ningsstudierne blev de store teoretiske paradigmer i kulturforskningen. Dengang var det de »rigtige« videnskabelige metoder, men i dag kan vi jo godt se, at de var bundet op på positivistiske teorier. Folk som Steensberg og vel også Stoklund mente imidlertid, at det var dem, der havde gjort etnologien til en særlig videnskabelig disciplin, forskellig fra historiefaget, da de benyttede denne specielle metode. Samtidig var de dog yderst opmærksomme på, at disse spredningsmønstre også skulle studeres over tid. Derfor fik man en mærkelig konstruktion, som blev kaldt den historisk-geografiske skole. Det geografiske bestod i, at man undersøgte »rummet« – altså kulturvariationerne og spredningen – og det historiske bestod i, at kulturvariationerne i »rummet« undersøgtes over tid fra ca. 1600-tallet til i dag.

Når jeg siger »historisk« forstår jeg faktisk noget ganske andet end denne mellemkrigstidige næsten naturvidenskabelige måde at drive historiske og geografiske studier på, selvom de trods alt gav visse resultater. Problemet var dog, at Danmarkskortet blev helt »sort« med alle de spredningskort, der skulle lægges ovenpå hinanden. Det er kun på et rent overfladisk niveau, at denne type studier giver os et vis ordning af stoffet. Når jeg siger »historisk« har det i stedet noget at gøre med rekonstruktion af fortidige menneskelige miljøer. Det er derfor, at jeg altid har bevæget mig i feltet mellem antropologi og historie. Antropologien kunne jo sætte nogen af de ting sammen, som evolutionsteorien havde skilt ad, og som modeltænkningen ofte skilte ad i nogle lidt rigide og kunstige formalistiske sammensætninger. Her var den klassiske funktionalistiske antropologi – sine klare unoder til trods – faktisk meget givtig idet det tilsyneladende ofte lykkedes den at komme tæt på menneskeligt levet liv i et helhedsperspektiv. Og det er det perspektiv, jeg

altid gerne har villet føre over på historisk materiale, i stedet for altid at splitte det op eller f.eks. lave quasistatistik på, hvor meget indbo folk havde, eller hvor store deres jordstykker gennemsnitligt var. Jeg vil hellere flette disse informationer på individniveau ligesom man gør, når man går i felten og laver interviews og optegnelser. I disse situationer ved man, hvad den interviewede person gør i mange forskellige sektorer af sit liv, og det er præcis det, jeg gerne vil gøre. Altså se på hvad fortidens mennesker foretog sig på flere forskellige niveauer: Hjemme i deres huse, i deres stalde og ude på marken, i landsbyen og i retten, hvor de var oppe at slås med nogle andre osv.

Det lyder på mange måder som det projekt, som den franske historiker Emmanuel Le Roy Ladurie søsatte i sin berømte bog om den franske landsby Montaillou. Har han øvet nogen indflydelse på din måde at skrive historie på?

Både ja og nej. Da Laduries berømte bog kom på fransk i 1975, var der ikke mange af os der læste den. Vi læste den derimod i forskellige oversættelser i slutningen af 70'erne. Og det var en fantastisk ting, det han gjorde i den bog. Når man har arbejdet en del med bogen, kan man dog se, at arbejdet også er lavet for hurtigt. Analysen er lavet alt for groft. Men sådan er det jo altid. Han var trods alt den første, der gjorde det i den nye stil og publicerede det i en stor international afhandling. Så var han ikke berømt før, så blev han det i hvert fald med den bog. Nu er det sådan at vi alle tror, at vi er mere eller mindre geniale, men andre havde faktisk fået samme idé som Ladurie. Selv havde jeg også dengang idéer om at kombinere et antropologisk syn med historisk materiale, og det var ellers noget som ikke engang

socialantropologerne selv beskæftigede sig med.

Jeg havde i efteråret 1972 læst socialantropologi hos professor Frederik Barth i Bergen og det var et af mit livs store oplevelser. Her kom jeg ind i et fagligt videnskabeligt univers, jeg aldrig før havde oplevet. Der foregik vanvittigt mange spændende ting, der kom udenlandske forskere på besøg, og der var folk af alle tænkelige kulører som stipendiater. Og det var her – midt i al denne socialantropologi – at det kom til at stå mig klart, at nu måtte jeg se at blive historiker! Jeg fik den tanke, at jeg måtte kunne bruge alle de nye redskaber, jeg havde fået i hænde på en anden måde end mine antropologkolleger. Det var også på det tidspunkt, at jeg begyndte at lave notater til mit speciale om godset Giesegård på Midtsjælland. Specialet var et forsøg på at kombinere disse ting, og det var derfor, at jeg valgte et godsområde. Jeg ville nemlig have et såkaldt komplekst område, som det kaldes i antropologien, og min primære inspirationskilde var den norske antropolog Reidar Grønhaugs studier i Sydtyrkiets og hans mikro-makroanalyser. Der er ikke så mange der ved, at mine Giesegårdstudier faktisk er direkte inspireret af sydtyrkiske studier, men det er de altså, selvom jeg har foretaget mine undersøgelser i et historisk perspektiv – endda i et langt længere historisk perspektiv.⁴

På det tidspunkt anede jeg imidlertid intet om, at der i udlandet sad andre historikere og rodede med de samme ideer. Men det gjorde der. Endda helt parallelt: David Sabeen f.eks., som jeg senere kom i kontakt med, Ladurie, nogle af de tyske Alltagsgeschichte-folk og socialantropologen Alan Macfarlane i Cambridge. Disse folk fik stort set de samme tanker på det samme tidspunkt, selvom kun få af dem dengang kendte hinanden.

Var det også i de år, at du stiftede bekendtskab med den svenske antropolog Börje Hanssen?

Jeg kendte faktisk Börje Hanssen inden da, men da havde klokken ikke ringet for mig. Den kunne have ringet, men det gjorde den bare ikke. Jeg var faktisk begejstret for Börje Hanssen, men klokken ringede altså ikke med hensyn til den kombination af antropologi og sociologi i et historisk perspektiv, som han stod for. Men jeg tror faktisk, at jeg skrev til Hanssen, da jeg kom hjem fra Bergen i 1973. Jeg kørte sådan et slags parløb, hvor Fridlev Skrubbeltang hjalp og korrigerede mig med det historiske stof, og Börje Hanssen til gengæld hjalp mig med det antropologiske og sociologiske. Og da jeg først var begyndt på mine studier omkring Giesegård med dette perspektiv for øje, fik jeg øjnene op for, at de samme perspektiver faktisk lå i Börje Hanssens forfatterskab.

I de år fik jeg et ret tæt forhold til Börje Hanssen, faktisk lige til hans alt for tidlige død. Han syntes at det var alletiders, at nogle unge mennesker kastede sig over det felt, som han havde været i gang med 25 år tidligere i sin disputats *Österlen*, der jo fik en frygtelig behandling i Sverige, da den udkom i 1950'erne.⁵

Hanssen var først blevet uddannet i historie, dernæst i økonomisk historie og til sidst i sociologi. Derfor havde han tre akademiske felter at spille på, men fagfolk fra de tre discipliner hævdede, at hans disputats hverken var historie, økonomisk historie eller sociologi, og etnologerne sagde, at det ikke var etnologi! Hvad skulle den stakkels mand så gøre? Faktum er imidlertid, at han skrev en disputats, der nåede at blive genoptrykt 25 år efter sin udgivelse, selvom de forskellige fag tidligere havde sagt, at den ikke hørte til nogen steder. Det er et memento om, at vi er på galt spor i den måde vi opfatter fag-

skellene på. Som om det drejede sig om evigt uforanderlige, homogene videnskaber. Det er det jo ikke. Det er menneskeskabte discipliner.

Dine Giesegårdstudier er altså delvis inspireret af Grønhaug og Hanssen og delvis af Fridlev Skrubbeltang, men der ligger vel en del metodiske og teoretiske problemer i den historiske rekonstruktion. Problemer som du selv har påpeget i din kritik af Montaillou her i Fortid og Nutid.⁶ Var det læsningen af Montaillou, der åbnede dine øjne for disse problemer?

Nej, jeg tror ikke, det ligger der. Det er for tidligt. På det tidspunkt var vi alle fulde af begejstring. Der var en voldsom begejstring for den historiske antropologi. Vi så antropologien som en videnskab, der var meget tættere på det daglige liv end f.eks. sociologien, og derfor var det kombinationen af den antropologiske synsmåde og de antropologiske begreber med det humanistiske stof, som vi ønskede at tage livtag med. Og vi håbede alle, at vore store historisk-antropologiske afhandlinger snart ville udkomme. Når jeg siger vi, tænker jeg først og fremmest på David Sabeau og Hans Medick, der siden er blevet kendte for deres dybtgående historisk-antropologiske studier i sydtyske landsbyer og købstæder.⁷

David Sabeaus store bog om Neckarhausen udkom i 1990, Hans Medicks og – i al beskedenhed – min egen i 1996 og de var alle tre voldsomt langtrukne bøger.⁸ Det var nogle projekter af 15-20 års længde, og det skyldtes ikke, at vi var dovne. Efter den første euforiske begejstring, der i udlandet resulterede i mange artikler, mindre afhandlinger og samleværker, opdagede vi nemlig, at der tårnede sig en række komplicerede metodiske og teoretiske problemer op. Det var slet ikke så let at forene historie og antropologi, som vi først troede.

At mit eget Giesegårdstudie blev så langt skyldes sikkert nok, at mit mål var at skrive den ultimative historiske afhandling. Jeg ville skrive en afhandling, der både redegjorde for et kompliceret, socialt system og som byggede på feltarbejde. Samtidig skulle den også indeholde en procesanalyse. Altså hvordan det sociale system senere havde fået den form, det havde fået. Det var i høj grad inspireret af Börje Hanssen, hvis disputats var et stort systemstudie af 1600- og 1700-tallets Österlen. Börje Hanssen viste i sin disputats, hvorledes man kunne gribe en situationsanalyse an. Og det samme har Reidar Grønhaug delvis gjort i sine tyrkiske studier. Min store del 2 i disputatsen, som jo fylder over 150 sider, er en sådan stor situationsanalyse af situationen på Midtsjælland i slutningen af 1700-tallet. Og 3. og 4. del repræsenterer de forløbsanalyser, der skal føre os op til der, hvor hele afhandlingen startede: nemlig i felten i 1970'erne. På den måde får vi en beskrivelse af de forskellige brud, der skete i Giesegårdområdet. Fra slutningen af 1700-tallet og omkring 1800, i 1830'erne og 1840'erne med husmandsoprørene osv., og så ender vi tilsidst i nutiden. Disputatsen var et forsøg på først at lave synkrone studier og bagefter følge dem op med diakrone forløbsanalyser. Det var også et forsøg på både at lave strukturanalyse og beskrive »levende liv«. Jeg ville både gøre som den franske Annales-historiker Fernand Braudel, men jeg ville også addere det levende liv til, som Braudel sagde han var interesseret i, men som alle kan se, at han aldrig nåede frem til. I dag vil jeg sige, at jeg dengang i 1980'erne ville lave den ultimative bog, og det betød, at jeg var igennem langstrakte slagsmål med mig selv og med andre, som jeg dog ikke har skrevet om i bogen. Jeg har heller ikke skrevet om de *infigts*, hvor man er enig og uenig med andre forskere. Så ville noterne

have væltet det hele. Nogle har beklaget det, men det er helt bevidst, at den er lavet sådan lidt puritansk. Jeg vil dog mene, at den fagligt velorienterede læser altid kan se, hvor jeg befinder mig. Altså hvor jeg forholder mig til en aktuel fagdebat.

Jeg ville altså lave den ideelle bog, så jeg gjorde det, der var »rigtigt«: jeg lod mig både inspirere af strukturalismen og procesanalysen, men i praksis kunne jeg desværre ikke gennemføre det. I hvert fald ikke så elegant, som jeg gerne ville. Derfor blev bogen også hakkende – det er *stop-go* hele tiden. Nogle steder er der nogle frygteligt dybtgående teoretiske, metodiske udlægninger, som følges op af et meget mere levende afsnit. Det er jeg ikke blind for. Det var den pris jeg måtte betale for min grænseløse ambition. Man kan nemlig ikke både skrive en bog, der er modernistisk med alle de dertilhørende metodisk-teoretiske ribbeøvelser og så skrive narrativt. De to former kan ikke gå i spænd sammen. Derfor måtte jeg – ligesom alle andre – bide i det sure æble. Jeg ville have det videnskabeligt-modernistiske og teoretiske med. Det var meget vigtigt for mig på det tidspunkt, da jeg faktisk troede, at vi var på vej hen imod en stor altomfattende teori. Derfor ville jeg ikke give afkald på de teoretiske udredninger og prisen blev, at jeg måtte skrive det i forskellige afsnit. Nu kan jeg godt selv se, at det gør bogen for uhomogen.

Som læser af bogen slår det én, at den ikke er i dialog med den danske landbohistoriske tradition. Du skriver om et klassisk emne inden for dansk landbohistorie, men forholder dig ikke eksplicit til de danske landbohistorikere. Er det en bevidst prioritering?

Jeg er faktisk en del af den danske landbohistoriske tradition, idet jeg selv er Skrubbeltrang-elev. Men spørgsmålet er, om jeg er en del af det i den helt

snævre diskurs. Det har du fuldkommen ret i. Jeg kender til dansk landbohistorie, og jeg kender landbohistorikerne personligt, og læser hvad de skriver. Men det er rigtigt, at disputatsen ikke kan indskrives i det danske landbohistoriske univers. Den er jo inspireret af min egen lærer Reidar Grønhaug i Bergen, og her handlede spørgsmålene om hvordan man kunne »sprænge« community-studierne. Man kunne nemlig se at de funktionalistiske community-studier indeholdt en række teoretiske problemer, da disse communities jo ikke var autonome.⁹

I hvert fald ikke i Europa. Her var folk i kontakt med masser af andre folk og institutioner udenfor deres lokalområde, og det var derfor at Grønhaug lavede det berømte studie i Tyrkiet, hvor han viste hvorledes halvnomadene blev fastboende landsbyboere, sigøjnerne blev til halvnomad, og hvorledes landsbyboerne var afhængige af hvad der skete på købstadsniveau og oppe hos viziren i Ankara. Det kom til at hedde mikro-makroanalyse. Og det er det initiativ, der ligger til grund for, at jeg måtte vælge et godsområde i Danmark, idet vi dér havde aktiviteter, som foregik på klart forskellige planer og som ofte havde relationer helt op til Rentekammeret og kongen i København, således at folks liv, selv de mest almindelige fæstebønders, var afhængige af mange forskellige niveauer. Det var altså et forsøg på at bruge Grønhaugs model på et vesteuropæisk samfund. Og det synes jeg faktisk selv er ret vellykket. Altså det, at jeg både respekterer, at der foregår noget som er specifikt lokalt, samt at dette lokale er påvirket af andre, udefrakommende ting. En sådan diskussion ligger ikke rigtigt i dansk landbohistorie. Der ligger derimod andre diskussioner. Men det var en sådan diskussion min disputats var rundet af. Noget andet som også spillede ind, var den internationale peasant/farmer-diskussion, som fore-

gik inden for rammerne af den gren af antropologien og sociologien, der kaldes *peasant studies*. Her var jeg i høj grad inspireret af samværet med sociologen Teodor Shanin.

Når man går ind i et andet fagfelt – i dette tilfælde landbohistorien – så mener jeg imidlertid, at man bør kende til de overvejelser og den infight, der er i dette fagområde. Ellers ved man ikke, hvad det er man låner. Det er derfor, at jeg har læst meget dansk landbohistorie – rimeligt seriøst synes jeg selv. Og for nu at komme tilbage til spørgsmålets kerne: Gennem den måde, hvorpå jeg forholder mig til det landbohistoriske stof, vil jeg mene, at den kløgtige læser kan se, at jeg faktisk er udmærket bekendt med de forskellige landbohistoriske diskussioner, f.eks. om udskiftningen kom oppefra eller nedefra. Man kan tydeligt læse, hvad jeg mener om de sager. Men man behøver jo ikke at tvære det ud over siderne. Så ville bogen også være blevet meget længere, end den allerede er, og den ville være blevet endnu sværere at læse, end den er i forvejen. Men den forholder sig altså stadigvæk til dansk landbohistorie, selvom det er på en indirekte måde.

Du siger, at du er Skrubbeltrang-elev, men dine landbohistoriske studier ligger jo fjernt fra den måde som han arbejdede på?

Ja, hos Skrubbeltrang lærte vi at lave disse mange quasistatistiske skemaer, hvor vi f.eks. talte indbo, udsæd o.l., og senere dividerede med antallet af gærdebrug for at nå frem til et gennemsnit. Men hvem der egentlig gjorde hvad, fik vi jo ikke noget at vide om på denne måde. Så der ligger sådan set lidt af et opgør med denne tradition i min disputats. Jeg har dog også selv foretaget disse mange statistiske udregninger, og jeg bruger dem også i bogen, selvom jeg ikke har ladet dem trykke. De ligger hjemme i min skrivebordsskuffe,

og der ligger de godt. Det, jeg i stedet gør, er det som vi lærte gennem den historiske antropologi, nemlig at flette de mange forskellige oplysninger på personniveau eller i hvert fald på gårdniveau, således at jeg vidste, hvad den ene gård havde af avl og indbo osv, og hvordan menneskene på gården levede. Det er den gennemgående betragtningsmåde, og det er jo lidt anderledes.

Synes du at dit projekt er lykkedes? Opnåede du det du ville med A manorial World?

Det er svært at svare på et sådant spørgsmål. Der er jo ingen der ikke kan lide sine børn. Den har taget voldsomt mange år af mit liv, og jeg står også ved de allerfleste ting, dog ikke så meget det teoretiske kapitel 2. Det er jeg ikke så glad for i dag. Men de andre ting står jeg ved. Jeg synes, at jeg fik sagt mange rigtige ting på en anderledes måde, end det har været sagt før. Særligt med hensyn til moderniseringen af landbruget fra 1860'erne og frem til 1. Verdenskrig. Det står bedre der, end jeg synes det ellers står. Men det synes vi jo altid selv som forfattere. Men selve det ultimative projekt – hvis man skal være benhård – lykkedes ikke. I hvert fald ikke fuldt ud. Det var selvfølgelig ungdommeligt at ville skrive det sammen, som ingen andre kunne, og i dag er jeg blevet mere ydmyg i min attitude til teoretisk og empirisk arbejde og foreningen af det. Jeg er blevet mere åben og sagtmodig over for den empiriske variation, og er ikke længere så ærbødig over for teorierne som jeg tidligere var. På den måde er også jeg et barn af de hårde opgør mod modernismen, som vi har været igennem de sidste 10-15 år. Nu er der ikke længere så mange, som står fanevagt om denne eller hin store teori, der skal kunne penetrere det hele.

Det er derfor, at de mange små kvalitative historier er kommet igen. A ma-

norial World er i sin strukturering stadig en modernistisk bog. Det er et forsøg på at skrive stor historie på et lokalt materiale. I dag ville jeg nok snarere vælge enten det ene eller det andet. Jeg er ikke imod synteser. Jeg synes tværtimod de er nødvendige. Jeg er ikke kun mikrohistoriker, men jeg tror ikke, at man skal gøre det sammen. Idag interesserer det lille, kvalitative studie, som jo ligger inde i mange af afsnittene i A manorial World, mig voldsomt, altså hvad det er det kan, det her dybe kvalitative studie. At skrive mikrohistorie, historisk antropologi eller New Cultural History – hvad man nu kalder det – er jo ikke bare at skrive om noget småt, men derimod virkeligt at gå i dybden med noget. Det er noget som kritikerne ikke forstår – at den måde vi har skrevet almen nationalhistorie på er ved at have fremtiden bag sig – i virkeligheden må man jo, og det ved enhver der har gjort det, smøre det ud på et meget bredt geografisk felt, hvor det i virkeligheden ikke har særligt meget klangbund. Hvis vi skal udrette noget ordentligt, så må vi helt derned i det små og det vil jeg stadig stå vagt omkring: Den dybde, der nogle steder er i A manorial World er jeg stadigvæk glad for, og det vil jeg kunne bygge videre på.

Du har tidligere talt om, at det for forskeren er muligt at nå til nye erkendelser via indlevelse og fornemmelse.¹⁰ Hvordan skal det forstås?

Når man arbejder med et bestemt område i mange år, opnår man en viden, der ligger ud over det, man egentlig kan dokumentere med kilderne – i ren positivistisk forstand. Det sker også for en antropolog, der arbejder med interviews. Man ved mere end der står i ens optegnelser. Og det gør jeg også for 1700-tallet. Jeg kender nogle af de folk bedre end min egen familie. Jeg kan ikke stikke snuden i min egen families

affærer på samme måde. Det har noget med fornemmelse at gøre, og jeg har altså nu valgt at sige, at jeg ikke vil lide under, at forskningen ikke kan finde ud af, hvordan den selv bliver klog. Det er ting som jeg godt ved, jeg ikke kan bevise. Det handler om plausibilitet, således som Gustav Droysen i sin tid sagde. Man kommer på et tidspunkt i den situation, hvor man ikke kan måle alle ting på en sandhedsbegrebsskala. Det kan man med nogle ganske få konkrete data, men hvis man vil videre, bliver det i stedet et plausibilitetskriterium, man skal tage i anvendelse. Sådan tror jeg, at Droysen udtrykker det. Man skal kunne vise sandsynlighed og sammenhæng i det man siger. Kan man få kniven ind nogle steder. I stedet for hele tiden at vride hænder og sige til mig selv, at jeg må udelade dette eller hint, vælger jeg nu at være en lidt modigere forsker; kende mit stof ud og ind og bruge mange år på det, men så må jeg til gengæld også løbe den risiko at lade en finke ryge af panden.

Du er lige blevet udpeget til direktør for Dansk Folkemindesamling og det bringer mig til at spørge om dit forhold til folkloristikken eller folkemindeforskningen. Ser du muligheder for, at folkloristikken bliver bragt ind den nye kulturhistorie i højere grad end det hidtil er sket?

Ja, det var jo sørgeligt at kulturhistorien, etnologien og folkloristikken i sin tid blev skilt ad. I nogle lande blev folkloristik og etnologi lagt sammen. F.eks. i Sverige, hvorimod de i Danmark blev skilt ad, og desværre ikke altid har været lige gode venner. Andre steder hører folkloristik måske under antropologi eller under filologi. Men den kunne også ligge sammen med historie. Jeg tror, at alle parter ville have glæde af at blive bredere orienteret.

Det forekommer mig, at den danske folkloristik ofte synes at hvile i sig selv, at den har sine egne systemer, som den bevæger sig indenfor, hvorimod man aldrig ser den integreret med den »store« historie?

Ja, og det er faktisk lige præcis det, som jeg har forsøgt at gøre noget ved i det projekt, jeg sidder og arbejder med i øjeblikket. Efter jeg i sin tid fik afsluttet *A manorial World* fandt jeg på, at trække 1700-talsstoffet ud af bogen og langsomt forsøge at omskrive det i en ikke-modernistisk, episk tradition. Jeg gik altså videre med mine to bondelivsstile – »fatalisterne« og »stræberne« – og analyserede derefter den oplyste forvalters og godsejerens livsstil. Her var nemlig fire forskellige livsstile, der alle var repræsenteret i det samme totale landskab, men som var forskellige. Jeg forsøger at beskrive livsstilene i kontrast til hinanden, men i en bevidst fortællende tradition i stedet for en modernistisk-analytisk tradition. Det vil sige, at analyserne ikke længere ligger oppe på linierne, men neden under. Og det bliver helt forskelligt fra *A manorial World*.

Samtidig skriver jeg også om folks opfattelse af sådan noget som mørke, varme og kulde, pløre, død, drukken-skab osv. Jeg har tilladt mig at gå derhen, hvor man normalt ikke går, og jeg prøver at træde et skridt længere end jeg gjorde i disputatsen. Det sker ud fra devisen: Hvis A, B og C er tilfældet, hvad må så også være tilfældet, hvis det her skal give mening? Jeg vil ikke ikke, som man ofte plejer, smide A, B og C væk, fordi kilderne ikke fortæller noget eksplicit om D – dvs. det moment, som ikke er kommet med i arkivpakken. I stedet vil jeg i det mindste forsøge at give mit bedste bud ud fra, hvad vi trods alt har belæg for, og hvad jeg derudfra kan fornemme. Hvad betød det for menneskene, at der var bælgmørkt, når de bevægede sig ud om

aftenen? Hvad betød det, at selv unge mænd sjældent havde deres fulde forlighed, måske knap havde tænder i munden og eventuelt var blevet nægtet adgang til nadverbordet fordi deres kundskaber var for ringe? Hvad betød det, at tro lige så meget på »de underjordiske« som på Gud osv. Med disse emner træder jeg rent faktisk ind i folkloristikkens klassiske områder, samtidig med at jeg skriver i en mikrohistorisk kontekst med en vis reference til den »store« historie.

Jeg må nemlig sige, at jeg ikke er meget for fagmiljøer, der blot kredser om sig selv. Jeg er i det hele taget ikke særlig begejstret for metodisk-teoretiske osteklokker, ligesom jeg mener, at det er synd og skam, at de emner som folkloristikken beskæftiger sig med, i sin tid røg ud af kulturhistorien og etnologien. I stedet drejer det sig i praksis om at integrere de forskellige elementer i menneskelivet på en konstruktiv og levende måde. Det handler om helheder og sammenhænge – store og små. Uanset om man betegner sig som etnolog, antropolog, folklorist eller historiker.

Noter:

1. Clifford Geertz: *The interpretation of Cultures*, 1973; samme: *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, 1983.
2. Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, 1975. Dansk oversættelse: Montaillou. En middelalderlandsby og dens mennesker 1-2, 1986.
3. Bjarne Stoklund: *Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis, Fortid og Nutid* 24, 1969-71, s. 659-670.
4. Reidar Grønhaug: *Micro-macro relations: social organisation in Antalya, Southern Turkey* 1-3, 1974.
5. Börje Hanssen: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Ystad 1952.
6. Palle O. Christiansen: *Konstruktion og konsumtion af fortiden. Reflektioner omkring Le Roy Ladurie's Montaillou, Fortid og Nutid* 1987:4, s. 285-303.
7. David W. Sabeen: *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, 1984; samme: *Property, production, and family in Neckarhausen 1700 to 1870*, 1990 og samme: *Kinship in Neckarhausen 1700 to 1870*, 1998; Hans Medick: *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, 1996.
8. Palle O. Christiansen: *A manorial World. Lord, Peasants and Aultural Distinctions On a Danish Estate 1750-1980*, 1996.
9. Om community studies, se f.eks. Peter Henningsen: *Det antropologiske bondebegreb, Fortid og Nutid* 2000:1, s. 32f.
10. Palle O. Christiansen: *Fornuft og fornemelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse*, Dugnad. Tidsskrift for etnologi 1/1992, s. 3-23, særligt s. 17-19. Se også Palle O. Christiansen: *Kultur og historie. Bidrag til den etnologiske debat*, 1995, s. 71-95.

Anmeldelser

Olaf Olsen: Da Danmark blev til. Seks Radioforedrag, Fremad 1999, 108 s., 168 kr.

Bag denne lille bog gemmer sig 6 radioforedrag, som tidligere rigsantikvar Olaf Olsen afholdt i anledning af at have fået Rosenkjærprisen. Denne pris gives for at fremme folkelig formidling, og evnen hertil har Olsen bestemt aldrig været foruden. Bogen henvender sig til alle historisk interesserede. Rækkefølgen af de 6 foredrag, som forordet oplyser er let udbyggede til lejligheden, rummer sin egen logik. Det første er af principiel karakter og behandler forholdet mellem arkæologi og historie. Dernæst følger et syntesepræget foredrag, som har givet bogen sin titel. Olsen tillægger heri kongemagten og de sikkerhedspolitiske hensyn en afgørende rolle for tilblivelsen af det, der blev til Danmark. Efter således at have opsat den overordnede ramme kan Olsen i de resterende foredrag tage særlige aspekter af samfundslivet op til behandling, således de ældste byers fremkomst, kristendommens komme samt de fascinerende trelleborge. Disse aspekter afspejler samtidig Olsens egen forskning. Derimod savner man en særskilt behandling af landbrugets vilkår og udseende, for her tjente hovedparten af befolkningen immer-væk sit daglige brød.

Symptomatisk for Olsens formidlingsevne er den ubesværede brug af referencerammer, som elegant kan få perspektiveret en udvikling. Olaf Olsen bruger f.eks. en af de engang så brugte anskuelsestavler fra folkeskolen til i et snudtag at få præsenteret en ældre tids opfattelse af handel. Tavlen viste romernes handel med nordboerne, og man så en hvidklædt købmand, der med sin lokkende kramkiste kunne samle en hel landsby om sig. Dette udtrykfulde billede siger mere end mange ord, og uden at have kørt læseren træt kan Olsen så bruge kræfterne på at give en mere nuanceret fremstilling af handel, herunder dens politiske betydning.

Olsens bog er på mange måder en sammenfatning af en række betydningsfulde udgravninger, som har fundet sted i hans levetid. Hellmuth Andersens gravninger ved Danevirke, Mogens Bencards i Ribe, begge med helt nye dateringer til følge, Kurt Schietzel i Hedeby, Knud J. Krogh i Jelling og så er Olsen endda beskeden nok til ikke at omtale sin egen indsats med skuldelevskibene i Roskilde Fjord. Det er ikke enhver generation forundt at kunne sætte et så imponerende aftryk på historieskrivningen. Sammen med den relativt nye teknik, som dendrokronologien udgør, har disse gravninger på afgørende vis forrykket det sandsynlige tidspunkt for sam-

lingen af riget bagud i tid til senest omk. 700. Ribe ved man nu eksisterede allerede 704, og byen kan tolkes som et kongeligt anlæg, der skulle tiltrække opmærksomheden hos frisiske købmænd. De første kendte kristne kontakter omkring missionæren Willibroard kan ses i samme lys.

Det er Olsens synspunkt, at netop den nye skibsteknik udviklet i 500-årene var en forudsætning for, at kontakten mellem de senere rigsdelen nu kunne udvikles og intensiveres, og det førte med sig at det gamle aftalesystem, som formentlig har eksisteret landene imellem, blev brudt op og måtte erstattes af et nyt. Noget tyder dog på, at denne nye rigssamling ikke var stærkere end den enkelte konges succes tillod, og tiden 700-1000 var til stadighed præget af indre stridigheder, som de private vikingetogters succes gjorde sit til at pirke til. Det er store perspektiver for en lille bog. Man kan filosofere over, om evnen til at turde skabe syntesen også er et generationsspørgsmål, som vor tids specialisering inden for arkæologi og historie gør stadig vanskeligere. Det må man ikke håbe, og Olsen skal i hvert fald have tak for at have leveret sit syn på de store linjer i udviklingen 500-1000 i så komprimeret en form.

Til slut en bemærkning om Olsens skildring af forholdet mellem arkæologi og historie. En gammel rivalisering de to fag imellem har her domineret. Historiefaget har ført sig frem som storebror, fordi de skriftlige kilder nu en gang var de fineste. Olsen argumenterer her for et ligeværdigt forhold, og heri vil næppe nogen være uenig i dag. Når fagene den dag i dag alligevel af og til tørner sammen, skyldes det nok mere, at fagene har udviklet hver sin metode. Her kunne Olsen med fordel have helliget sig en mere udførlig præsentation af arkæologiens metoder frem for at dvæle ved ældre historikeres mangler. Det havde været mere i pagt med ønsket om samarbejde disciplinerne imellem.

Lars Bisgaard

Palle Eriksen: Poskær Stenhus. Myter og virkelighed, Moesgård Museum, Århus, 1999, 118 s., 125 kr.

Poskær Stenhus. Myter og virkelighed af Palle Eriksen er en lille, velskrevet bog om (så vidt vides) landets største runddysse, nemlig Poskær Stenhus på Mols. Bogen vil med sit ligefremme og indlevende sprog være velegnet eksempelvis til undervisning, men er i det hele taget brugbar for enhver, der lægger vejen forbi én af landets

mest imponerende og smukkeste dysseanlæg. Bogen er inddelt i to hoveddele, først en del om dyssens nyere kulturhistorie fra 1768 og op til i dag og en del om dyssens oldtidshistorie. Selvom den omvendte kronologi umiddelbart virker påfaldende, fungerer den udmærket.

Poskær Stenhus daterer sig tilbage fra tragtbærerkulturen omk. 3300 f. Kr. og er en dysse med et sekskantet kammer, 6 store sten og 24 randsten. I løbet af det 4. årtusinde blev der inden for knap 500 år bygget adskillige af disse anlæg, megalitgrave, som de også kaldes. Poskær Stenhus hører til blandt de yngre – eller sene – stendysser, bygget forholdsvis kort tid før, man begyndte at rejse jættestuerne omk. 3200 f. Kr. Palle Eriksen gennemgår bl.a. i en række små overskuelige afsnit konstruktionen og rejsningen af dyssen, åbnede og lukkede dysser og spørgsmålet, om dyssen har været grav eller tempel med mange paralleller til lignende eller tilsvarende anlæg, både her i landet og i Europa.

Spørgsmålet om rund- og langdyssernes funktion er omtvistet, ikke mindst, fordi dyssernes oprindelige funktion gennem århundrederne kan have ændret sig. Det er desuden vigtigt – hvad enten man taler om dysserne som grave, templer, benhuse eller noget helt fjerde – at huske på – som også forfatteren gør det flere steder, at stenalderens mennesker mentalitets- og religionshistorisk set har haft en fuldstændig anden tilgang til og forståelse af verden end vi.

Palle Eriksen inddrager bl.a. Sarup-anlæggene, hvis opførelse blev påbegyndt omk. 3400 f. Kr. Sarup-anlæggene er blevet tolket som en religiøs, overregional samlingsplads, der indbyrdes forbandt en række bygder – et rituelt center. Han ser dysseanlæggene som en del af den religiøse kult omkring anlæg som Sarup, dvs. at man som led i dødsriterne har gravsat afdøde slægtninge i anlæg som Sarup og senere har genopgravet knoglerne for at flytte dem til megalitgravene. Afslutningsvis konkluderer han, at »megalitgrave som Poskær Stenhus havde rollen som synlige fikspunkter i dette religiøse landskab, hvor de var en del af en tidløs orden forankret i forfædrenes magt og styrke«. Det er en væsentlig pointe, han fremdrager, og på trods af den store usikkerhed, der er knyttet til stendyssernes funktion, datering mv., slet ikke utænkelig i relation til nyere forskning.

I den kulturhistoriske del, som indleder bogen, redegøres for forløbet frem til fredningen af Poskær Stenhus i 1860 – med en interessant pointe om modsætningsforholdet mellem den moderne, rationelle og økonomiske bonde og guldalderens dannede og nationalromantiske elite, der ud fra idealistiske, følelsesbetonede og nationale forestillinger sloges for arven fra fortiden. Palle Eriksen følger tråden fra den begyndende professionalisering af arkæologien med herredsrejserne fra 1873, hvor landets kirker, oldtids-

minder og andet af antikvarisk interesse blev registreret af udsendte medarbejdere fra Nationalmuseet, naturfredningsloven i 1937 og frem til Århus Amts køb af dyssen i 1994. Den kulturhistoriske del fremstår umiddelbart svagere end bogens arkæologiske del, men det forstyrrer ikke det samlede indtryk af en fin, lille bog, som hermed anbefales.

Helga Mohr

Sigrún Davíðsdóttir: Håndskriftsagens Saga – i politisk belysning, oversat af Kim Lembek, Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 216, Odense Universitetsforlag 1999, 408 s., 300 kr.

De sidste to håndskrifter blev overdraget til Islands Universitet den 19. juni 1997 ved en ceremoni i Universitetets aula i Reykjavik. Dermed var Islands selvstændighedskamp omsider til ende, og dens sidste udløber, den såkaldte håndskriftsag, en saga blot. Næppe mange skænker længere al den strid en tanke, der er gået forud for denne festlige stund, og de fleste i dag vil sikkert finde, at det gik, som det skulle. Men sådan har det ikke altid været.

Håndskriftsagen endte med, at Island fik broderparten af håndskrifterne, men der blev også så meget tilbage i København, at det gav mening at fortsætte virksomheden her. Der er nu to arnamagnæanske institutter, ét i København og ét i Reykjavik, oprettet i 1956 hhv. 1971 med udsping i håndskriftsagen, og begge internationale centre for den filologiske udforskning af den islandske kulturarv. Striden om håndskrifterne har aldrig forstyrret det gode kollegiale forhold mellem de islandske og danske håndskriftforskere, og de, der arbejder på de to søsterinstitutter i dag, betragter Den arnamagnæanske Samling som en helhed fordelt på to steder. En ny elektronisk katalog over samlingen er under udarbejdelse som et fælles projekt og vil ikke blot samle de over hundrede års forskning op, der er sket siden Kr. Kålungs katalog udkom i 1890'erne, men også »genforene« samlingen på interettet. Siden 1972 har et islandsk stipendium gjort det muligt for danske forskere at studere håndskrifter i Reykjavik, mens et tilsvarende dansk stipendium for islandske forskere blev oprettet i 1986. Begge institutter råder over fremragende fagbiblioteker, og på instituttet i København er der en komplet samling af fotografier af det omfattende materiale, som er udleveret.

Men hvordan gik det til? De lidt ældre vil måske erindre et og andet fra den gang, det gik hedest til og håndskrifterne med mellemrum

dukkede op på avisernes forsider, men meget få, om nogen, vil have overblik over begivenhederne, simpelthen fordi meget blev holdt hemmeligt, fra underhåndskontakter til håndskriftlister. Det er Sigrún Davíðsdóttirs fortjeneste, at vi nu er i stand til at følge det ofte meget intrikate og til tider dramatiske handlingsforløb fra begyndelsen til enden, og dermed også kan få en enestående detaljeret indsigt i de forskellige faser og lag af den politiske beslutningsproces med hovedvægten på tiden efter 2. verdenskrig.

Forfatteren er cand.mag. fra Islands Universitet og flyttede i 1988 til København for at udforske historien om håndskriftsagen. Fremstillingen bygger på offentlige og ikke mindst private arkiver, politikere og embedsmænds, diplomater og lobbyisters, universitets- og højskolefolks, deres breve, taler, udkast, indberetninger, mødereferater, dagbogsoptegnelser, notitser osv., kilder, som det har været helt afgørende at have adgang til, da mange forhandlinger i og mellem de to lande foregik i dybeste hemmelighed. Men Sigrún Davíðsdóttir har også haft mundtlige kilder. På det tidspunkt hun gik i gang, var de fleste hovedpersoner ganske vist døde, men hun har haft mulighed for at tale med en del af de aktører, der var med i den senere del af håndskriftsagen, og det er med til at give bogen dens præg af autenticitet. En enkelt myte har hun også kunnet aflive ad denne vej. Forklaringen på, at Det kgl. Biblioteks flag gik på halv stang, da Flatøbogen og Codex Regius med eddadigterne forlod biblioteket, har den daværende rigsbibliotekar givet i en samtale med Sigrún Davíðsdóttir: demonstrationen var ikke vendt mod Island, men mod den danske undervisningsminister, som i sidste øjeblik havde ladet nogle af bibliotekets største skatte gå med i handelen.

Bogen går kronologisk frem. Efter en indledende præsentation redegøres der kortfattet for håndskriftsamlingernes tilblivelse, kong Frederik 3.'s 14 skindbøger i Det kgl. Bibliotek og især Arne Magnussons berømte samling, omtales de tidligste islandske krav om udlevering af arkivalier og håndskrifter, op til selvstændigheden i 1918 og i unionsperioden. Den egentlige saga begynder så i 1945. Island fremfører nu kravet om at få alle håndskrifterne udleveret, et krav, der kan følges tilbage til en altingsbeslutning i 1930 og som fastholdes op til 1961. Islands opsigelse af unionen i 1944, som Davíðsdóttir leverer en indgående behandling af, for, som det hedder, at undgå de traditionelle klicheer (s. 11), havde imidlertid afsat så megen bitterhed i Danmark, at det kom til at præge forhandlingsklimaet den første tid, parallelt med islandsk nationalisme og mistænksomhed overfor den gamle »kolonimagt«.

Fra politisk side betragtes håndskriftsspørgsmålet som et dansk anliggende, og i 1947 ned sætter Undervisningsministeriet en dansk hånd-

skriftkommission, der afgiver betænkning i 1951. Denne betænkning er det centrale dokument i hele sagens forløb, da det danner grundlaget for de følgende års forsøg på at løse sagen. 1961-lovens begreb »islandsk kulturreje«, der blev formuleret af Alf Ross, er således foregrebet her, og betænkningen rummer hele fire forslag til omfanget af en udlevering. To af dem opererer med en deling og kommer til at præge debatten. Efter det mest imødekommende, udarbejdet af professor Erik Arup og den socialdemokratiske politiker Alsing Andersen, skulle omk. 90% udleveres, mens det mere moderate, der er konciperet af rigsbibliotekar Svend Dahl, lander på omk. halvdelen.

Betænkningen afstedkom allerede i 1952 et moderat lovforslag fra VK-regeringens undervisningsminister, der var professor i teologi ved universitetet, hvor modstanden mod udlevering var særlig stærk. Forslaget byggede på Svend Dahls model, men ministerens ønske om en ensidig dansk løsning uden forhandling med Island, medførte en islandsk afvisning, og det nåede aldrig at blive fremlagt i Folketinget.

Samme skæbne overgik det næste og mere vidtgående forsøg, der var udtænkt af Julius Bomholt, undervisningsminister i Hans Hedtofts første regering. Det passede ind i Hedtofts nordiske visioner og byggede på tanken om fælles-eje, og det ville dermed komme til inddrage islændingene i forhandlinger. Det lagde sig mellem Arups og Dahls model, men var i øvrigt udformet således, at de fleste håndskrifter før eller senere ville blive overflyttet til Island. Hedtoft omtalte det som Bomholts kolumbusæg, men det blev jordet af islændingene. Islandsk ambasadør fra 1951 var den internationalt anerkendte litteraturforsker Sigurdur Nordal, der gik i brechen for forslaget, da han mente, at det imødekam stort set alle islandske ønsker. De ville her kunne få flere håndskrifter end i forslaget af 1952 – og, som det skulle vise sig i den endelige lov af 1961, der ligesom 1952-udkastet lagde sig op ad Dahls model. Nordal havde så langt tilbage som 1935 indset, at danskerne kun ville gå med til en deling. Han betragtede Hedtoft som Islands bedste ven blandt de danske politikere og vurderede, at tidspunktet nu var særdeles gunstigt for en løsning. Alligevel gik det ikke, og Sigrún Davíðsdóttir peger overbevisende på en sammenhæng med den stærkt nationalistiske tendens i islandsk politik i de første år efter selvstændigheden. Når den konservative regering var meget imødekommende over for amerikanernes ønske om en base på Island, kunne den ikke samtidig give efter for danskerne på håndskriftfronten. Nordal prøver at overtale sin regering til at gå med på forslaget, men føler sig svigtet. Tidspunktet var alligevel dårligt valgt. Nordal er på mange måder blevet bogens hovedperson. Selv efter at han i 1957 sluttede som

ambassadør og hans mæglerrolle var overtaget af andre, bl.a. den selvbestaltede danske lobbyist Bent A. Koch, blev han inddraget som rådgiver. Han fik således lagt nogle afgørende brikker på plads i 1961, da det endnu en gang gjaldt at overbevise islandske politikere om, at de måtte gå med til en deling, hvis sagen skulle få en ende. Sigrún Davíðsdóttir er dog ikke sikker på, at 1954-forslaget ville være gået igennem i Danmark, da oppositionen her førte en meget negativ politik over for den socialdemokratisk-radikale mindretalsregering. Det må nævnes, at Nordal i den danske ambassadør i Reykjavik, Bodil Begtrup, havde en kollega, der med stor klogskab manøvrerede i samme retning som han selv.

En interessant ting ved 1954-forslaget er den ramme, der opstilles omkring den fremtidige forskning i håndskrifterne: der skulle oprettes et forskningsinstitut i hvert land med gæstefaciliteter. Der skulle være mulighed for gensidige lån, og der skulle på hvert sted være fotografier af de håndskrifter, der lå det andet sted. Dette er stort set blevet opfyldt siden. Det blev en bestemmelse om, at institutterne skulle sortere under statsministrene, der skulle fungere som bestyrelsesmænd, derimod ikke, men den demonstrerer til fulde Den arnamagnæanske Samlings høje status. Også i dag fungerer den utvivlsomt som det vigtigste kulturelle bindeled mellem de to lande.

Den almindelige accept af amerikanernes tilstedeværelse og afklaringen af fiskerigrænse-spørgsmålet giver plads til en mere realistisk holdning til håndskriftsspørgsmålet på Island og fører til sidst til, at islandske politikere, herunder en særlig modvillig undervisningsminister, tør sige ja til en deling af håndskrifterne og accepterer, at de overdrages Island som gave og at det indebærer den endelige løsning. Det sker på et tidspunkt, da håndskriftsagen i Danmark i hovedsagen holdes oppe af et mindre antal politikere indenfor regeringen og det såkaldte Koch-udvalg med tilknytning til kredse inden for folkehøjskolen, der lige siden en erklæring i 1947 havde arbejdet på en politisk løsning til fordel for Island.

For læseren er det særdeles interessant at kunne følge spillet om håndskrifterne så tæt på og også iagttage, at løsninger ikke kan presses igennem, hvis tiden ikke er moden til det. Her kan både nære venskaber og gammelt nag mellem personer komme til at spille ind. De politiske forhold i de to lande var først optimale for en løsning på samme tid i 1961. I hele forløbet har pressen selvfølgelig spillet en betydelig rolle, og bogen ofrer en del opmærksomhed på forholdet mellem presse og politikere, der den gang i visse situationer kunne få præg af samarbejde.

Ikke mange spørgsmål står ubesvaret efter læsningen af denne gennemdokumenterede bog. Således er der f.eks. også gjort udmærket rede for professor Jón Helgasons stilling i sagen, da

den var genstand for en del mytedannelse og ønsketænkning. En enkelt ting ville man dog gerne vide mere om, nemlig hvordan delingen af museumsgenstandene i 1930 kom i stand, da denne udlevering i begyndelsen inddrages i den islandske argumentation.

Efter den islandske afvisning af 1954-forslaget ligger sagen og ulmer, indtil undervisningsminister Jørgen Jørgensen i 1961 opnår islandsk godkendelse af et nyt lovforslag og derefter får det vedtaget i Folketinget. Et mindretal får loven udskudt i henhold til Grundlovens §73, men den vedtages uændret i 1965. Derefter følger retssagerne 1965-71, den første udlevering i 1971, af Flatøbogen og Codex Regius, de to omstridte håndskrifter, deleudvalgets arbejde 1972-85, den afsluttende deling i 1985-86 og den efterfølgende samarbejdsaftale. Det vil føre for vidt at komme ind på alt dette her.

Uden for bogens ramme ligger så det store affotograferings- og konserveringsarbejde, der var en følge af loven i 1965, og som kom til at hvile tungt på Det arnamagnæanske Institut fra 1973 til 1996, dvs. omtrent lige så længe som håndskriftsagen havde varet.

Fremstillingen er helt igennem engageret, sober og redelig, og det synes at være lykkedes Sigrún Davíðsdóttir at dele sol og vind lige, hvad der tjener hende til stor ære. Der er et solidt noteapparat, som viser vej til de benyttede dokumenter samt navneregister og kildefortegnelse.

Oversættelsen af det islandske manuskript er letløbende og i det store og hele ubesværet. Partinavnet Framsóknarflokkurinn gengives både som Fremskridtspartiet og Det progressive Parti. Man gætter på, at det førstnævnte er blevet skiftet ud undervejs, for ikke at give den danske læser forkerte associationer, men det er altså ikke renset helt ud.

Bogen fremtræder ganske flot i det ydre. Forsiden prydes af en side fra Flatøbogen, det håndskrift, der sammen med Codex Regius hele tiden var et uomgængeligt krav fra islandsk side. Disse to håndskrifter var ikke omfattet af lovens kriterier. Jørgen Jørgensen var under pres fra flere sider og vaklede til det sidste, indtil han lod dem indføje i en særlig paragraf i loven. Var han modig i 1961, fordi han gik med til at udlevere dem, eller var han det modsatte?

Bortset fra to festlige Bo Bojesen-tegninger udgøres bogens illustrationer af portrætter af håndskriftsagens hovedpersoner, men de er ikke alle lige velvalgte. Der er næsten for mange atelierportrætter med deres selvhøjtidelige patos, de er, med en enkelt undtagelse (s. 157), for stive. Der er dog også nogle mere levende presse-billeder (f.eks. s. 71), mens et enkelt (s. 170) virker privat og temmelig irrelevant, men ucharmerende er det nu ikke. Desværre står billederne gennemgående for sort og hårdt. Forlaget har her svigtet lidt.

Sigrún Davíðsdóttir har skrevet bogen – og gjort det i rette tid – om den lange og forunderlige håndskriftsag, som, da den vel var overstået, har ført til et nært venskab mellem de to lande.

Peter Springborg

Bjarne Stoklund: *Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600*, Landbohistorisk Selskab, 2000, 224 s., 248 kr.

I sit otium har Bjarne Stoklund, der 1971-96 var professor i europæisk etnologi ved Københavns Universitet, genoptaget sine studier i et af middelalderens velkendte fænomener, de store sæsonfiskerier i Øresundsregionen. Især Skåne-markedet og dets politiske og økonomiske betydning har i over 100 år været genstand for historikernes interesse, og på lignende vis har sæsonfiskeriets historie udviklet sin egen tradition blandt etnologer. Fra Sigurd Erixon, Sveriges første professor i etnologi, over svenske etnologer som Olav Hasslöv og Johan Petterson samt danske som Holger Rasmussen og Bjarne Stoklund til yngre etnologer som f.eks. Thomas Højrup og Poul H. Moustgaard er emnet blevet behandlet og begrebet bondefisker defineret, belyst og udviklet. Logisk nok er etnologernes valg af indfaldsvinkel og metode ikke sammenfaldende med historikernes, men i udgangspunktet har den danske historiker Johannes Steenstrups artikel fra 1905: »Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie« virket inspirerende på flere, såvel historikere som etnologer. Den etnologiske forskning har i væsentlig grad øget vor forståelse af traditionerne indenfor fiskeriet i Bohus len, ved den svenske Skagerakkyst, i Limfjordsområdet, i Hallands len osv. samt introduceret en typologisering, der med udgangspunkt i svenske forhold opererer med en fiskerbefolkning, der alt efter deres tilpasning til lokale forhold, økotyper om man vil, kan betegnes som fiskerbønder, højsøfiskere, fiskerborgere eller strandsiddere (s. 172).

Som det fremgår af titlen på Stoklunds bog bibeholder han denne tankegang i valget af betegnelserne bondefiskere og strandsiddere, ligesom han for de danske søkøbstæder, bl.a. Helsingør (s. 73ff.), opererer med erhvervsfiskere i betydningen en gruppe mennesker, tilhørende det laveste sociale lag i købstaden, der ernærer sig ved krog- og garnfiskeri samt salg af den ferske fisk på byens torv. Denne gruppe af »stadens fiskere« må dog ikke forveksles med de i den svenske forskning omtalte fiskerborgere, idet disse nok defineres som bosat i købstæder ved kysten, men driver intensivt sommerfiskeri på fjerntliggende sæsonpladser i skærgården, og som øko-

type i nyere tid først og fremmest kendes fra de norrlandske købstæder ved Den botniske Bugt (s. 172).

Ydermere har Stoklund også øje for de såkaldte godsfiskere, der i forbindelse med hovedgårds-driften er beskæftiget med fiskeriet, såvel lokalt som ved de årlige sildefiskerier samt ved fiskehandel på herskabets vegne. Endelig kan man i den svenske traditions gruppering, der ikke mindst har fundet sin form gennem Orvar Löfgrens arbejder, finde de såkaldte højsøfiskere. Eller snarere skulle man måske sige: genfinde – da det er den fiskerbefolkning, der foranledigede Johs. Steenstrups til sit spørgsmål om fiskerbefolkningens oprindelse, altså den fiskerbefolkning, der har det intensive helårsfiskeri som erhvervsgrundlag. En klassifikation, der i den svenske forskning først og fremmest sigter til en specialiseret markedsorienteret produktion med international tilknytning, og som især kendes fra nordsøfiskeriet.

Stoklund opererer således med flere sociale grupperinger i det gamle landbosamfund, der helt eller delvis ernærer sig ved fiskeri samt salg af fangsten på den lokale købstads fisketorv eller i nærliggende byer og landområder. Det er godt og giver en glimrende indføring i emnet. Men hans egentlige ærinde er et ganske andet, hvilket også tydeligt fremgår af bogens undertitel: Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600.

Som så mange andre før ham, herunder nærværende anmelder, er Stoklund fascineret af betretningen om de store årlige sildeeventyr, der trak alle mand af huse og gjorde det muligt at sætte den fede, saltede høstsild på bordet i store dele af Europa. Den grundlæggende vanskelighed er selvfølgelig fortsat, at de mange borgere og bønder, håndværkere, degne og peblinge, der i senmiddelalderen drog til sildemarked og tjente godt i de hektiske måneder ikke dermed blev erhvervsfiskere. Et grundvilkår Stoklund øjensynligt ikke finder det nødvendigt at kommentere, måske fordi han anser det for indlysende, at selvom man et par måneder går til hånde ved sildefiskeriet så har det ikke nødvendigvis til følge, at man anser fiskeriet for sit erhverv. Den sæsonprægede levevis, der også kendes fra de andre årsmarkeder, fra torverejser, tingdage, valfart, pilgrimsfærd og arbejdsvandring er et karakteristisk træk ved middelalderens Europa, og ikke specielt knyttet til fiskeriet.

At denne erkendelse også uden vanskelighed kan lade sig indpasse i den etnologiske betragtningsmåde understreges kun af betegnelsen bondefisker, altså en kombineret næring, der afhængig af tid og sted har landbruget eller fiskeriet som binæring. Stoklund påpeger tilmed, hvorledes nyere undersøgelser bl.a. fra Fyn dokumenterer eksistensen af enkeltgårde i skovområder nær kysten, hvor skovbønder kombine-

rer kvægbrug/opfedning med søhandel og/eller fiskeri (s. 116ff.) Om denne erhvervskombination samt de kystbebyggelser, der domineres af fiskerhuse, og som med stor sandsynlighed kan være anlagt, hvor sæsonfiskeriet traditionelt var lokaliseret, benytter Stoklund betegnelsen strandsiddere, og åbner hermed for en udvikling bort fra den steenstrupske ringslutning fiskeleje-fisker-fiskerleje.

Ikke desto mindre fastholder Stoklund tilsyneladende samtidig betydningen af Steenstrups evolutionistiske model: fiskerlejer (med erhvervsfiskere) udvikler sig fra fiskelejer. En sådan udvikling kan utvivlsomt forekomme mange steder, og det forekommer da også nærliggende at se nordsjællandske lejer som Saltbod Leje, Råge Leje, Gille Leje som fiskerlejer med en forhistorie som sæsonpladser. Endog Kikhavn, Krogskilde, Hornbæk, Humlebæk, Nivå, og hvad de nu alle sammen kaldes, kan man forestille sig som sæsonpladser, der i senmiddelalderen bliver kystbebyggelser med permanent bosætning. F.eks. har udgravninger i Hornbæk Plantage påvist, at Ræve Leje, der sandede til i det 17. århundrede oprindeligt var kendetegnet ved ildsteder på den åbne strand, og først i en senere fase blev bebygget med fiskerboder. Den erkendelse, at der ofte vil forekomme genbrug af de gode lokaliteter bør ikke stå i vejen for overvejelser om andre væsentlige elementer, når vi møder kombinationen af landbrug, fiskeri og handel med fisk og landbrugsvarer som grundlag for en helårsbebyggelse i nærheden af større danske eller udenlandske byer. Et sådant mønster kan vi f.eks. iagttage i det sydfynske øhav, og er efter det skriftlige kildemateriale at dømme, bl.a. baseret på handel med de nordtyske byer. I det 15. århundrede ses et tilsvarende mønster i Øresundsområdet, hvor leverancer til København, der udvikler sig til rigets hovedstad, og til Helsingør (der vokser i størrelse og betydning efter øresundstoldens indførelse i 1420'erne) også kan danne grundlag for en fastboende kystbefolkning. At et tilsvarende mønster kan iagttages bag opkomsten af Skagen, der fik købstadsprivilegier under Erik af Pommern, eller Varde, der eksisterede op gennem middelalderen, men tilsyneladende først erhvervede sine privilegier under Kristoffer af Bayern, er vel ikke så underligt. Generelt er vi – historikere som etnologer – sprogligt begrænset af et bybegreb der kun sonderer mellem landsbyen og købstaden, trods det faktum at netop privilegietildelingen er det konstituerende for vore mange søkøbstæder. De færreste tænker over, at skipperbyen Dragør – i modsætning til Skagen – aldrig opnåede købstadsstatus. Mit eget yndlingseksempel – hos Stoklund omtalt s. 123 – er fortsat skænderiet i 1530'erne mellem de gode borgere i købstæderne Helsingør og Søborg på den ene side og strandsidderne som bygge og bo på Gilleleje og Villingebæk fiskeleje på den an-

den, hvor borgerskabets kritik af handlen fik kræmmerne på Gilleleje og Villingebæk til at erklære, »at de søgte deres næring og biering, hvor de bedst kunne, og dog alligevel ingen friheder, der på havde«. Kongen præciserer, at de ikke må gå handelsborgerskabet i bedene, hvad angår handel og købmandskab med varer som øksne, korn og smør. Fiskeri og handlen med fisk var således ikke det eneste – og næppe heller det væsentligste – i sådanne strandsidderes eksistensgrundlag.

Bogens tredje kapitel er helliget sæsonfiskeri og fiskere ved den jyske vestkyst, og her må ikke mindst Kinchs Ribe Bys Historie (1869-84) og H.K. Kristensens arbejder fra 1960'erne holde for, hvorimod Fiskeri- og Søfartsmuseets resultater fra søndersideundersøgelserne i 1990'erne ikke ses inddraget. Når Stoklund i en bog om handlende tiden 1350-1600, på denne baggrund konkluderer, at (s. 161): »Det billede, der her er tegnet af vestkystfiskeriet ved midten af 1700-tallet, er sandsynligvis dækkende også for det fiskeri, der foregik i det samme område 150 år tidligere, ligesom fiskeriet i hovedtrækkene foregik efter samme mønster ved midten af 1800-tallet« er generaliseringerne trukket meget langt, og det er her inddragelsen af nyere forskning kunne få sin betydning.

I det fjerde kapitel fokuseres der atter på den steenstrupske tese, der på godt og ondt i snart 100 år har fået lov at sætte dagsordenen. Nægtes kan det ikke, at Steenstrups tanke om naturforholdenes betydning for det danske folks historie – naturgrundlaget ville vi nok foretrække at kalde det i dag – er en moderne tanke, og som Stoklund skriver (s. 166) kunne man med et noget anakronistisk udtryk tale om skitsen til en økologisk danmarkshistorie.

Grundlæggende er etymologien væsentlig for hele (fiske-)leje-problematikken, et forhold allerede Steenstrup tog under behandling. Leje/lejet kan nemlig enten referere til det juridiske forhold, at der sigtes til et lejemål i lighed med skovleje og engleje, eller den traditionelle antagelse, at det har etymologisk sammenhæng med det sted man lægger sig (lejrer sig), ankrer op, slår lejr osv. (jvf. natteleje, vinterleje, flådens leje osv.). Begge betydninger kendes fra middelalderen, med ordsammensætninger som bodeleje og fiskeleje. Interessant nok påpeger forfatteren, at forarbejderne til Gammeldansk Ordbog på Institut for Navneforskning ved Københavns Universitet har dokumenteret 35 forekomster af sammensætninger af fiske- med -leje fra perioden 1420 til 1514, men ingen med fisker- eller fiskere- (s. 177). Der kan således ikke med nogen rimelighed hævdes at den senmiddelalderlige sprogbrug i det danske sprogområde sigter til en bestemt gruppe af erhvervsudøvere, men snarere til en bestemt aktivitetsudøvelse. Dette følger sig smukt ind i den datidige sprogbrug,

hvor betegnelsen strandsiddere netop ikke fokuserer på fiskerierhvervet. Langt sværere stiller det sig med leje-spørgsmålet, hvor Stoklund er af den opfattelse, at der i senmiddelalderen ikke var nogen, som boede på lejerne om vinteren, fordi Steenstrup har påvist, at der først opstod en fiskerbefolkning på reformationstiden.

Afgørende i diskussionen er det for Stoklund (s. 189f.), at han ikke finder det godt gjort, at den fra boderne i købstaden kendte praksis i perioden ca. 1300 til 1550, hvor der med bod mere sigtes til funktionen som et lejemål end til byggemåden, også kan have gyldighed for boderne benyttet af senmiddelalderens strandsiddere. Denne opfattelse baseres øjensynligt dels på en formulering i Jyske Lov fra 1241, dels på beretninger fra 1760'ernes Jylland.

Afsluttende – og under overskriften: »De store sæsonfiskerier i historisk perspektiv« – sammenfatter Stoklund dels den fiskeriteknologiske udvikling i perioden, dels fremhæver han at 1500-årene er tiden, hvor vi kan konstatere en vis permanent beboelse året rundt på flere sæsonfiskelejer (s. 196). Samtidig fastholdes de perspektivrige betragtninger omkring den lille gruppe fiskere, der i de middelalderlige købstæder ernærer sig ved at holde byen forsynet med fersk fisk året rundt (s. 207) og det tillægges, at også godsernes fiskere på den tid kan regnes for egentlige erhvervsfiskere. Endelig konkluderer Stoklund (s. 207f.), at det er meget sandsynligt, at enkelte andre fiskerbosættelser med lignende ideelle betingelser (som Appenæs ved Susåen) går tilbage til middelalderen, men det er på den anden side helt klart, at vi i 1500-årene får den første store fremvækst af egentlige fiskerlejer, ofte med udgangspunkt i de ældre sæsonfiskelejer. Stoklund fastholder således fortsat Steenstrups tese som hovedreglen, men anerkender samtidig, at ingen regel er uden undtagelser.

Tommy P. Christensen

Kristian Dalsgaard m.fl. (red.): Mellem hav og hede, Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700, Aarhus Universitetsforlag, 2000, 559 s., 298 kr.

Ulfborgprojektet falder naturligt ind i en almindelig trend indenfor nyere europæisk bebyggelses- og agrarhistorisk forskning. Interessen for de landskaber, man tidligere i agrarforskningen anså for at være marginalområder, har været stigende i takt med, at det er gået op for forskerne, at det før-industrielle Europa ikke blot var præget af agerbrug, men tillige af en lang række andre beskæftigelser især i de områder, som ikke udpræget egnede sig til korndyrkning. I

disse egne udviklede der sig stærke traditioner for en lang række erhverv.

I *Mellem hav og hede* offentliggøres resultaterne af Ulfborgprojektet. Det er et tværviden-skabeligt landskabs- og bebyggelseshistorisk forskningsprojekt, som fra 1992 til 1997 har bestået mellem en række geologer, historikere, geografer, arkæologer m.fl. fortrinsvis fra Aarhus Universitet. Dette samarbejde opstod, da Ulfborgprojektet i sin oprindelige udformning kuldsejlede på grund af manglende bevillinger. Det oprindelige projekts initiativtager, Svend Gissel, var gennem 20 år dansk leder af Det nordiske Ødegårdsprojekt, som udførte en række regionale bebyggelseshistoriske undersøgelser i alle de nordiske lande. I Danmark udførskede man Sjælland, Falster, egnen omkring Århus og Sønderjylland, hvorimod man opgav at beskæftige sig med Nord-, Midt- og Vestjylland. Det var dette skæve billede af Danmark i middelalderen og arkæologiens og naturvidenskabens svage stilling i Ødegårdsprojektet Svend Gissel ville rette op på med det oprindelige Ulfborgprojekt. Disse mål må siges nu at være indfriet. Desuden er det historiske perspektiv blevet udvidet betragteligt. De naturvidenskabelige bidrag går flere hundredtusind år tilbage i tid, og tidsrammen fremad er rykket op til 1700.

I begyndelsen af bogen redegøres for herredets naturgeografiske tilblivelseshistorie. Det bliver her straks klart, at vi befinder os i et område, som en tidligere generations historikere ville have kaldt et marginaljordsområde. Allerede før menneskene satte deres præg på landskabet gjorde den næringsfattige jord sig gældende. Efter den bratte temperaturstigning fra omk. 9300 f. Kr. bredte skoven sig i Vestjylland betydeligt langsommere end på de mere næringsrige jord i Østdanmark. Og da landbruget blev indført omk. 5000 år senere, indbød landskabet ikke just til agerdyrkning. Det blev husdyrbruget, der trængte skoven tilbage og befordrede hedens udbredelse. Lyngen indvandrede ikke på opgivne marker. Det påvises, at heden direkte fulgte skoven. Omk. 3000 f. Kr. havde bakkeølandskabet i herredets sydøstlige del mistet hovedparten af sin træbevoksning, mens rydningen af hedesletterne mod nord og vest først skete omk. 2000 f. Kr. Det var grundlaget for udviklingen af en landbrugskultur, som var livskraftig i 4000 år, indtil man i 1700- og 1800-tallet forlod den. Heden blev skabt af mennesker, og den blev plejet af mennesker ved jævnlig afbrænding, fordi efter afbrænding kommer nyræs, som et par år kan bruges til sommergræsning. Men endnu vigtigere for husdyrholdet følger et par år efter afbrændingen en længere fase med ung lyng, som kan udnyttes til vintergræsning. Foder til at bringe dyrene gennem den mørke tid var helt afgørende for, hvor mange husdyr man kunne holde. Ulfborg var dog

ikke ganske dækket af heder. Ved fjordene og strandsøerne ud mod Vesterhavet var der marsk, strandenge og deltadannelser, som udgjorde andre endnu mere velegnede biotoper til husdyrhold.

Pastoraløkonomien dominerede Ulfborg Herred men udelukkede ikke agerbrug – tværtimod. Det påvises, hvordan de mange husdyr gav mulighed for at tilføre den sandede næringsfattige jord rigelig gødning og dermed opbygge tykke muldrag. De vestjyske bønder skabte fra jernalderen selv deres agerjord. De bedst stillede i denne proces, var de, der boede nær de frugtbare enge ved fjorde og strandsøer, mens hedebederne måtte supplere deres mindre næringsrige animalske gødning med lyngtørv. Arkæologien bekræfter da også, at allerede jernalderens bønder foretrak at bosætte sig ved vådområder og enge. Man vidste, at eng er agers moder, og denne viden blev givet videre til efterkommerne. Vikingetidens og middelalderens mest tætliggende bebyggelse finder man i hvert fald i Ulfborg Herred i de frugtbare kystsogne. Det er meget naturligt også her man finder de store rigt udsmykkede romanske kirker. Den resterende bebyggelse bestod af spredte enkeltgårde i bakkeølandskabet. Denne sammenhæng mellem naturgeografi, bebyggelse og erhvervsstruktur bliver endnu tydeligere, når man bevæger sig ud af middelalderen og bliver i stand til at danne sig et klarere billede af bebyggelsen og får viden om ejendomsforholdene. Ulfborg Herred adskilte sig, hvad ejendomsforholdene angår, fra resten af landet, for så vidt adelen her ejede langt flere gårde end i det øvrige Danmark. Til gengæld svarede andelen af gårde ejet af bønder (13%) nogenlunde til, hvad man kender til omkring reformationen fra det øvrige land. Ligesom i resten af Danmark blev langt hovedparten af gårdene altså drevet af fæstebønder. Af gode grunde var de ikke plaget af hoveri, men af landgilde, som ikke, hvad man kunne have forventet, bestod i kvæg eller opstaldning af jordejers kreaturer. I indlandsegnene bestod landgilden af rug og smør, i kystegnene af fisk og byg. Med den viden får man løftet en flig til et emne som mærkværdigvis nærmest overses i bogen. Man skulle ellers mene, at det har været snublenende nærliggende at inddrage fiskeriet i projektgruppens arbejde.

Mellem hav og hede viser, hvor langt man kan nå med tværvideenskabeligt samarbejde. Bogen er mere end et supplement til den hidtil temmelig østdansk orienterede bebyggelses- og erhvervshistoriske viden. Den giver ikke blot en dyb og perspektivrig indsigt i Vestjyllands historie, den tegner tillige et facetteret billede af et særligt dansk lokalområde. Ulfborgprojektet er et eksempel til efterfølgelse.

Nils Hybel

Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld, Gads Forlag, 1999, 351 s., 298 kr.

Historien om den københavnske vinhandlersøn Peter Schumacher (1635-1699), der blev Frederik 3.'s bibliotekar og geheimearkivar kort efter enevældens indførelse og som hurtigt steg i graderne under sønnen Christian 5., er velkendt i dansk historie, om end ikke mere fast børnelærdom. Han blev greve med navnet Griffenfeld, stod på magtens tinde som rigskansler i 1673 – for så i 1676 at blive dømt til døden for bl.a. majestætsfornærmelse og højforræderi. På retterstedet blev han benådet med livsvarigt fængsel, hvoraf de 18 ud af 23 år blev tilbragt på Munkholm ved Trondhjem.

Dramaet og historien om hvorfor det kunne gå så galt er beskrevet mange gange siden Holberg lagde ud i sin danmarkshistorie fra 1735. Frekvensen af nye behandlinger har imidlertid været faldende i de senere generationer. Man har A.D. Jørgensens veldokumenterede Griffenfeld-biografi i 2 bind fra 1893-94 og Knud Fabricius' politisk farvede fra 1910, men ellers har eneste nyere behandling indtil 1999 været Steffen Heibergs biografi i Dansk Biografisk Leksikon (1980). »Støvet har billedligt talt sænket sig over Griffenfelds portræt i det historiske æresgalleri«, skriver historikeren, ph.d. Sebastian Olden-Jørgensen i denne nye biografi.

Olden-Jørgensen har sat sig for at puste godt til støvet, og han har udmærkede forudsætninger for det. I flere arbejder fra de senere år har han demonstreret dybt kendskab til den tidlige enevældes kilder, dannelsesidealer og magtiscenesættelse. Han behersker latinen og tidens skrivestil, men forstår at formidle til nutidige læsere. Også i den foreliggende bog er sproget mundret og moderne uden at være poppet. Bogen er tilrettelagt, så den kan læses af enhver historisk interesseret. De latinske digte og andre vanskelige citater er i selve teksten »oversat« i en parentes. Der er ikke fodnoter, men litteratur- og kildehenvisninger til en hel del af siderne, især de steder hvor der spilles op mod andre historikere, myter og tradition. Grundlaget er både den ældre og nyere sekundærlitteratur om perioden samt naturligvis brevudgaver og originale papirer i Rigsarkivet. Hertil kommer tidens taler og poesi, som er nærlæst. Analysen af ord, tegn og antydninger er et vigtigt redskab igennem bogen, og det er efter min mening et frugtbart udslag af den tværfaglighed, som Olden-Jørgensen selv fremhæver i sit forord.

Men hvorfor nu en *biografi* – den af visse historikere så udskældte genre – og hvorfor netop om Griffenfeld og hvorfor nu? Olden-Jørgensen begrundet sit valg: Historien er elementært spændende, der er kommet ny forskning frem

om 1600-tallet i de senere år, og Griffenfolds berejsthed og forbindelser ud i verden kan bruges som vindue til tiden. Et vindue, som det måske er lettere at se ud af i dag: »En skikkelse som Griffenfeld tager sig ganske enkelt anderledes ud set fra et modstræbende europæiseret og multikulturelt Danmark ved slutningen af det 20. århundrede, end han gjorde fra et nationalt mobiliseret og indadvendt Danmark omkring århundredskiftet« (s. 9).

Selv om der er markante spor af Griffenfolds virksomhed som officiel person, breve til hans venner og forbindelser samt de papirer, der blev beslaglagt ved arrestationen i 1676, så var han ikke den, der udleverede sin sjæls inderste. Hvordan kommer man så ind på livet af et sådant menneske? Olden-Jørgensen vælger, hvad han selv andetsteds har kaldt en »indkredsningstrategi« (*Personalhistorisk Tidsskrift* 2000:1). Det indebærer, at der gradvis føjes viden og fornemmelse til, akkurat som når man i nutiden skyder sig ind på et fremmed menneske. Metoden afspejles i disponeringen af bogen. Der er mange ret korte kapitler med markante overskrifter. De følger nogenlunde kronologien, men som i en film klippes der undertiden lidt frem og tilbage, og omgivelserne, med- og modspillerne træder frem undervejs. I dette tilfælde er slutningen jo kendt på forhånd, så det spændende er ubetinget de hændelser, der tillægges betydning og de karaktertræk hos manden, der betones.

I åbningsafsnittet »En fremmed kommer til byen« er vi i 1662. Den fremmede er Peter Schumacher, der efter forudgående universitetsstudier i København og 8 års grand tour i Europa vender hjem til København, hvor enevældens indførelse i 1660 allerede er ved at forandre samfundet. Han er nu på den scene, hvor han skal udfolde sig i de næste »akter«. Samtidig med Schumacher introduceres læseren til begivenhederne omkring arvehyldningen i 1660 og de regeringsreformer, der forestod. I tilbageblik på hans herkomst, opvækst og uddannelse introduceres selviscenesættelsen og de retoriske færdigheder, som baroktiden satte højt, og i de følgende afsnit om udlandsrejsen åbnes vinduet til de politiske systemer, han mødte. Olden-Jørgensen afskriver her den betydning, som Fabricius tillagde disse oplevelser. »Der består intet direkte forhold mellem oplevelse og prægning« (s. 57). Det afgørende bliver hans intellekt, sociale begavelse og evne til tilpasning, »den smidige ånd« eller »fleksible begavelse« (s. 59).

I de følgende kapitler indkredses Schumacher/Griffenfeld yderligere ved denne tolkningsnøgle. Man hører om, hvordan de rette forbindelser, »taknemmelighedsgaver«, og især kongelig nåde var betingelse for social opstigen. Til den virkelighed, Schumacher mødte efter hjemkomsten, hørte desuden magtkampen mellem den gamle adel og den nye borgerlige elite samt

det nye styres behov for legitimitet. Her fik han chancen, blev kammersekretær og førte i 1665 pennen i Kongeloven. Med sin »smidige ånd« kunne han ifølge Olden-Jørgensen skrive den syntese, en række forudgående beslutninger allerede havde lagt op til (s. 108). Tronskiftet i 1670 benyttede han bogstavelig talt til at gå solo med Kongeloven i Frederiksborg Slotskirke under den senere salving, og han forstod at holde på de vindende, nemlig kongens halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve og statholderen i her-tugdømmerne Frederik Ahlefeldt. Ægteskabet med Karen Nansen, barnebarn af borgmester Hans Nansen, hørte med til karriereplanlægningen, og der var stadig plads til elskerinder med indflydelsesrige ægtemænd. Rangordningen 1671 med grever og friherrer, oprettelse af dannebrogssordenen og instrukser for centraladministrationen styrkede yderligere hans position. I sin gård i Købmagergade holdt han hof, og han blev både patron for universitetet, befalingsmand i Norge og ejer af hele Samsø. Men vigtigst var, at han nød kongens fulde tillid.

Akillesehælen blev dog allerede fra 1673 udenrigspolitikken. Hvor Christian 5. styrede mod revanche over for Sverige på slagmarken, trak rigskansleren i trådene for at bevare en neutralitetspolitik i det udviklede alliancespil, som prægede tidens Europa. Han ville lade »pennen styre sværdet«, som det ses af mottoet på et stik (s. 227). Sådan gik det som bekendt ikke. Skånske Krig blev en realitet i 1675, og det er her Olden-Jørgensen ser begyndelsen til enden for Griffenfeld. Det er tidspunktet, hvor hans retoriske evne giver bagslag over for kongen. I det berømte rendsborgbrev fra august 1675 gør Christian 5. med egen hånd og ubehjælpssomme stil klart for Griffenfeld, at han ikke vil tåle, at blive forvirret og modarbejdet af den, der skulle hjælpe ham. Analysen s. 253-259 er en lille perle i indtrængen i det psykologiske forhold mellem Christian 5. og den intellektuelt overlegne Griffenfeld. Olden-Jørgensen vurderer, at Griffenfeld nok forstod advarslen, men endnu håbede på ved sin egen politik at kunne overbevise kongen. Denne tiltro til sejr ved pen og ord kan følges igennem det meste af den proces, som fulgte efter arrestationen og anklagerne i foråret 1676. Strategien om det retoriske følges interessant til dørs.

Bogen afsluttes med tidens reaktioner på den skueproces, som henrettelsen der blev aflyst, var. Dernæst følger, hvad man ved om fangenskabets, Griffenfolds sygdom og død i Trondhjem og den myteopbygning, der opstod efter ligets overflytning til Vær Kirke ved Horsens, som hørte under datteren og svigersønnens gods Stenballegård. I en epilog afslører forfatteren baggrunden for bogens titel: *Kun navnet er tilbage*. Den er identisk med den tvetydige (franske) tekst på et skriftbånd, som familien lod sætte på kisten i Vær. Det tvetydige mener forfatteren er bevidst.

Den ny Griffenfeld-biografi er veldrejet og vel-skrevet, men også fortættet, og det kræver absolut opmærksomhed at følge alle de diplomatiske og politiske intriger i bogens senere del. Styrken ligger efter min mening i, at en opfattelse føres igennem, men med stadig opmærksomhed over for tvetydigheden hos hovedpersonen og meget i tiden. Indkredsingsstrategien er ingen universalnøgle, men den viser sig egnet til at åbne for et vindue til en forunderlig og på mange måder overraskende fjern periode i Danmarks historie.

Margit Mogensen

Olga Pedersen m.fl. (red.): Folk og folkestyre i 150 år, Ribe Amts Lokalarkiver og Historisk Samfund for Ribe Amt, 1999, 116 s., 130 kr.

150 års-jubilæet i anledning af vedtagelsen i 1849 af den første danske grundlov blev i 1999 fejret over hele landet med møder, udstillinger, bøger og meget andet. I Ribe Amt er lokalarkiverne og Historisk Samfund gået sammen om at markere jubilæet med en fælles bogudgivelse. Formanden for begge organisationer, arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen, understreger i sin indledning, at grundloven med dens frihedsrettigheder ikke er nogen selvfølge, og at det har taget mange år at udvikle de demokratiske spilleregler, vi kender i dag.

Bogen behandler i 15 artikler af varierende længde forskellige aspekter af udviklingen efter vedtagelsen af Grundloven med hensyn til deltagelse i det nye folkestyre og til de nyerhvervede frihedsrettigheder. Desuden indeholder bogen to meget nyttige oversigtsartikler. Den ene opregner politiske mærkeår med relevans for emnet lige fra den første grundlov til den nugældende fra 1953. Den anden rummer en fortegnelse over medlemmer af Folke- og Landsting valgt i Ribe Amt 1848-1999. Blandt disse personer kan nævnes så kendte politikere som Erik Eriksen (valgt 1935-1968), J.P. Sundbo (valgt 1918-1928) og Julius Bomholt (valgt 1928-1966).

Efter vedtagelsen af Grundloven i 1849 fandt der en stærk vækst sted inden for den skrevne presse. Verner Bruhn fortæller i en af artiklerne om pressens fremvækst og senere tilbagegang og centralisering i det lokale område. Den nyvundne pressefrihed var en af de væsentlige forudsætninger for dannelsen af den politiske debat i det folkestyrede samfund. De mange foreninger og politiske møder forudsatte steder, hvor man kunne samles. Om disse mange folke-møder og samlingssteder skriver Søren Manø, mens Ejvind Busk Jensen og Vagn Kjær Smed fortæller historien om det kendte Skibelund Krat.

En af bogens mest interessante artikler hand-

ler om, hvorledes den faktiske udmøntning af det nye folkestyre fandt sted, i dette tilfælde i landkommunen Vorbasse-Hejnsvig. Her har Sven Ernebjerg Tygesen undersøgt arbejdet i det lokale sogneråd i perioden 1849-99. Den praktiske udformning af folkestyret forudsætter, at befolkningen er interesseret i at deltage og være med til at udarbejde spillereglerne. Der kunne foretages mange flere undersøgelser af, hvordan man helt konkret greb opgaven an i lokalområderne.

De danske kvinder fik som bekendt ikke valgret i 1849, men først i 1903 til menighedsråd, 1908 til kommunalbestyrelser og endelig i 1915 til Rigsdagen. Olga Pedersen skriver om fruenteimere, folkehold, fattige, forbrydere og fjolser – fem grupper, der ikke var omfattet af de demokratiske rettigheder fra begyndelsen. Artiklen handler nu mest om kvinderne og herunder om højskolerne, der tildeles noget nær hovedæren for, at kampen for kvindevalgretten blev gennemført. Helt op til rødstrømpernes kvinde-kamp har højskolebevægelsen spillet en afgørende rolle, forstår man.

Bogens øvrige artikler handler bl.a. om statuen af Frederik 7. på Varde Torv, om kvindeege, landarbejdere og om vanskelighederne ved at blive optaget på valglisten til menighedsrådsvalg i Grene Sogn. Man måtte ikke drikke for meget, og man måtte slet ikke sove i samme værelse som sin husholderske og med sengene side om side. Det var demoraliserende for den opvoksende slægt.

Birte Broch

Janken Myrdal (red.): Det Svenska Jordbrukets Historia 1-2, 1998-99. Bind 1's forfattere er Stig Welinder, Ellen Anne Pedersen og Mats Widgren, mens Janken Myrdal har skrevet bind 2 alene. Natur och Kultur/L.T.s Förlag i samarbejde med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg, 500 og 350 s., 525 sv. kr. pr. bd.

Et storværk er under udgivelse: *Det Svenska Jordbrukets Historia* i 5 bind, hvor inspirationen bl.a. er vor hjemlige *Det Danske Landbrugs Historie* i 4 bind fra 1988, hvad man ikke lægger skjul på. Første bind omhandler »Jordbrukets första femtusen år« og er delt mellem de tre forfattere. Professor Stig Welinder, en kendt stenalderarkæolog, kartoffelavlér og katteelsker, som altid har interesseret sig for arkæologi, samfundet, menneskene, dyrene og det omgivende miljø. Han skildrer jordbrugets indførelse i Sverige omk. 3.900 f. Kr., hvor menneskene blev bofaste, havde tæmmet nogle af husdyrene og be-

gyndte at dyrke jorden, og til slutningen af bronzealderen omk. 500 f. Kr. En periode på ca. 3.400 år. Vi har nok i dag lidt svært ved at fatte, hvor langt et tidsrum perioden egentlig er, og hvor mange forandringer, der egentlig er sket i det lange spænd af år. Stig Welinder begynder med at gøre læserne klart, at de arkæologiske fund, kildematerialet, efterladenskaberne, er ordløse og stumme. Fundene består af genstande, som det går an at se og tage på, men de savner ord. Det er imidlertid ikke det samme som, at de savner tanker. Den arkæologiske metode handler om at vride og vende på ordløse genstande for at forstå fortidens menneskers gøren og laden samt deres tanker. Dette, den arkæologiske jordbrugshistorie, sætter han op mod de senere tiders skrifthistoriske jordbrugshistorie.

Naturen, miljøet og dermed bæredygtigheden spiller naturligvis en stor rolle og gennemgås overbevisende i de forskellige perioder af jordbrugets udvikling. Teknologien, redskaberne og brugen af dem er vigtig. Afgrøderne, de dyrkede planter og husdyracerne er også meget væsentlige, ligesom menneskenes boliger og levevis er. Det er spændende med en sammenfatning af mange års arkæologisk indsats og en tolkning af de arkæologiske fund set i sammenhæng med de naturgivne omgivelser, miljøet og klimaet.

Væsentligt er det at forstå jordbrugets indførelse i Sverige. Landet, det lange land Sverige, er meget forskelligt fra syd til nord. Naturligvis begyndte det i Skåne, i syd, men hvordan flyttede det nordpå? Var det fordi folk flyttede nordpå med deres dyr og korn samt viden om den nye levevis, eller blev folkene nordpå blot påvirket af levevisen sydfra? Et andet åbent spørgsmål er brugen af gødning på markerne. Hvornår begyndte man med dette? Det kræver staldbygninger, hvor gødningen kan opsamles, for så siden at spredes ud på markerne. Dermed skal markerne ligge fast, være placeret på samme sted i det mindste i flere år. Et system med indmark og udmark. Der ud over gennemgås flere andre emner som græsning for husdyrene, ændringen af landskabet med åbningen af skovene, det parklignende landskab og løvfodring, hamlingen som det kaldes på svensk. Det er meget væsentlige spørgsmål, som behandles på en overbevisende måde.

Dyrkningsredskabet arden træffes indirekte ved fund af ardspor under gravhøje fra slutningen af stenalderen og i bronzealderen, fra Skåne i syd til Uppland i nord. På helleristninger fra Bohuslen, der vises s. 138, ser man de tre typer krog-, bue- og stangard, mens fund af arddelle først optræder senere i jernalderen.

Efter at Stig Welinder har tegnet et billede af den økologiske udvikling, befolkningstilvæksten og jordbrugsteknikkens ændringer i sammenfatningen s. 230-36, stiller han nogle spørgsmål om man kan forklare, hvorfor kulturlandskabet og gårdene ændredes? og om man kan forklare,

hvorfor mennesket begyndte at handle og tænke på nye måder? På de sidste to sider prøver han at give nogle svar herpå. Han mener, at man ikke kun kan anvende klimaforandringerne som forklaring, og argumenterer for, at ændringerne også skal forstås sammen med dette, at mennesket er et socialt væsen, at »*De såg verdagsnära på sin situation och på grannarnas*«. Forskellige slags jordbrug var knyttet til forskellig slags livsstil. Men mangler der ikke stadig en dækkende forklaring? Man må her også tænke på, at kulturgeografien spiller en større rolle i Sverige end herhjemme.

De næste 1500 års jordbrug fra jernalderens begyndelse omk. 500 f. Kr. og til dens slutning og vikingetidens og middelalderens begyndelse omk. 1000 e. Kr. skildres af Ellen Anna Pedersen og Mats Widgren på de næste 223 sider. Med jernets indførelse indvarsles en ny periode. Det egentlige jordbrug er indført, markerne kommer til at ligge fast, der var stalde til dyrene og husdyrene er nu helt udviklet. Perioden begynder med et foto af en svensk fjeldko, hvid med få sorte pletter på siden, der går ud af et rekonstrueret jernalderhus i Gene Fornby. Selv om koen er af gammel race, er den alt for stor til at vise datidens kvæg, men det gør måske ikke så meget, hvis det blot er et stemningsbillede?

Rydningrøserne i skovene, stenstrengene, jordvoldene og terrassekanterne er flere synlige spor af fortidens agerbrug. Man begynder at kunne finde systemer af agre sammen med hus-tomter, ja hele agrare miljøer hvor man kan udtegne strukturerne. Buearden er det vigtigste dyrkningsredskab og markerne er derfor små og nærmest firkantede. Der optræder nu fægader ud fra bebyggelsen, forbi markerne og ud til udmarken. Markerne har et særligt behov for hegning for at husdyrene kan holdes ude af afgrøderne, og denne hegning kunne gøres på flere måder.

Der er naturligvis variationer i de forskellige dele af det dyrkede Sverige. Naturen er den store faktor, der bestemmer hvor man kan dyrke jorden. De egentlig høenge optræder nu, lige som landskabet er blevet mere åbent og løvhøsten intensiveret.

Dyrkningslandskabet spiller en stor rolle og gennemgås grundigt i de forskellige perioder. Man kan nu begynde at ane egentlige landsbyer og sociale strukturer i de forskellige perioder. Arbejdet og dyrkningsredskaberne gennemgås. Nu er der også flere fund at sammenholde. Der er fund af ardskeer af træ og nu også af jern, som er meget mere effektive end dem af træ. Der omtales de få dele af buearder og deres spor i jorden, de krydsende ardspor, som vi har fundet så mange af i Danmark. Fund af træspader og hakker samt seglblade, løvknipe og egentlige kortleblade. På s. 353 er der vist flere af disse mulige løvkniplade eller seglblade samt en, lidt primitiv, tegning af en kvinde i toppen af et lille træ i

færd med at skære små kviste af grenene. Hun er kommet op i træet af en meget fin udformet trappe lavet af en kraftig træstamme med fint udskårne trin. Jeg kan godt lide instruktive tegninger, men de skal vise arbejdet rigtigt og ikke blande for meget sammen. Ved normal løvhøst skærer man ikke de små kviste af grenene, men hele grene og bundter dem sammen, for at fragte dem hjem til gården. Og brugte man så fin en udformet stammetrappe ude i løvengen eller ude i skoven? Og hvorfor finder man ikke de egentlige løvknipe på dette tidspunkt, der er kendt fra Norge til Sydeuropa, det kan man undre sig over.

På s. 360 er der en fin gennemgang af de forskellige segltypers ydeevne. De bliver vist i tegning og i et instruktivt skema over hvor meget man kan høste med et seglblad. Typerne er et flinteblad uden skaft, et jernblad med kort skaft og et lidt længere jernblad med længere skaft samt til sidst en egentlig kortle. Der er 1000m² til forskel efter en arbejdsdag fra brug af flintseglen til kortleen. En forskel der virkelig må have betydet meget for udnyttelsen af arbejdsindsatsen og produktionsresultatet. Jeg savner her at bronzealderseglen var taget med i forsøgsrækken. I slutningen af perioden optræder også den egentlige langle, som blev brugt til høst af hø, mens seglet blev brugt til kornhøst langt op i de næste århundreder.

Om husdyrene er der et spændende afsnit, hvor bl.a. fund af tøjrpæle og legner til at sørge for at tøjret ikke blev snoet for meget op, optræder. Det er væsentlige fund, der viser, at nogle husdyr ikke gik frit omkring, men blev tøjret.

Forholdet mellem de forskellige husdyrracers fordeling på forskellige fundpladser gennemgås og vises i skemaer bl.a. s. 367. Der er f.eks. 30-50% kvæg på de forskellige pladser, 15-55% får og 10-30% svin og 5 til godt 20% heste i de viste fund. En væsentlig variation som burde belægges med et endnu større statistisk materiale, hvis det kan lade sig gøre.

Forholdet mellem de forskellige afgrøder byg, havre, rug, spelthvede og brødhvede vises i ældre og yngre jernalder fra fund i Nordland, Østre Mellemssverige, Vestsverige samt i Skåne. Byggen var den alt dominerende lige bortset fra yngre jernalder i Vestsverige, hvor havren udgør over 50% og i Skåne, hvor rugen udgør 30%. De enkelte afgrøder gennemgås lige som mæden og tekstilerne. Der sluttes med husene, gårdene og landsbyerne.

Til slut får vi opsummeret udviklingen, hvor den ændrede sociale struktur bl.a. ses af forekomsten af befæstede gårde som center for små godsstrukturer. Varebytte og markedspladser optræder, og som noget nyt i 700-årene sker der en opsplitning af det store langhus, hvor dyr og mennesker boede under samme tag, og der bliver et antal mindre huse med hver sin funktion. Vi nærmer os middelalderen.

Bindet er forsynet med 12 farveplancher ud-

ført af kunstneren Annika Wide i samarbejde med forfatterne. Det er altid svært at forsøge at gengive scener fra et liv, både ude og inde, som man kun kender brudstykker af. Men det kan være inspirerende og som der skrives, så er plancherne visioner beregnet til at diskutere og inspirere til nye forsøg. Døm selv om det er lykkedes. Selv er jeg lidt i tvivl, og synes bl.a. at menneskene er lidt for usikkert gengivet. Måske er det fordi vi her i landet er vant til Flemming Baus mere sikre streg. Men forsøgene skal gøres, for at vi bedre kan forestille os, hvordan forholdene kan have udformet sig førhen. Det er her godt at se, at det også var vinter dengang.

Jeg har glædet mig over at læse dette bind, glædet mig over at få nye vinkler på et enormt stof og få en sammenfatning af mange års arkæologisk forskning parret med flere års studier af Sveriges kulturgeografi.

Jeg synes det er lykkedes særdeles godt at fravriste de ordløse genstande en mængde informationer, der glimrende sættes sammen med omgivelsernes/naturens udsagn til en rimelig helhed. Et stort puslespil er forsøgt lagt, ikke alle brikkerne er fundet endnu, men nok til at vi får et godt billede af fortiden.

Andet bind, der omhandler perioden 1000-1700, har Janken Myrdal kaldt »Jordbruget under feodalismen« for at angive, at jordbruget hører sammen med samfundet, er en meget vigtig del af det og er afhængigt af samfundet, der som hovedregel var styret af jordejerne. Perioden »*sträcker sig från sagornas tid fram till och med stormaktstiden. Det är sjuhundra år, två tredjedelar av vår skrivna historia. En tid då samhället var feodalt och genomsyrat av jordbruget*«. Vi følger jordbrugets tiltagende ekspansion, udbredelse og udvikling i perioden 1000-1350. Kilderne gøres der omhyggeligt rede for, billedlige, kalkmalerier og manuskriptillustrationer og de skriftlige kilder, som der er få af i begyndelsen af perioden og så »föremålene« genstandene, de tredimensionale kilder, de arkæologiske spor i jorden og fund af dyrekogler. Her er forfatteren på hjemmebane. Gennem årtier har Janken Myrdal interesseret sig for kilderne til jordbrugets historie og her særlig genstandene, spader, hakker, plove, segl, leer, river osv. Systematisk bliver de gennemgået, men ikke kun som løsrevne genstande. De sammenholdes med billederne og deres kildeværdi til jordbrugets praktiske håndtering beskrives og de teknologiske forandringer og deres betydning fremhæves. Han skriver: »*Typologi låter träkit men är lika nödvändigt för förståelsen av redskapstekniken som grammatiken är för förståelsen av ett språk. Den lilla detaljen kan vara avgörande för hur redskapet fungera och ger dessutom ledeträddar till redskapens historia*«.

Ard- og plovskærene af jern forøgedes i størrelse, nogle i bredden og andre i længde og der-

med i vægt, fra 1 til 2 kilo i perioden 400 e. Kr. til omk. 1600. De forskellige ard- og plovtyper gennemgås, og forskellen mellem ard og plov med muldfjæl gennemgås. »Högplojen« og »högarden« er specielle svenske typer der har et vandret styrehåndtag på langs af åsen, som vi ikke kender i vort land. Lige som det kun er i Skåne at man brugte hjul på både plov og ard. På s. 52 inddeles Sverige i 5 distrikter efter hvilken type jordbearbejdningsredskab man anvendte. Det havde nok lettet forståelsen, hvis en figur/tegning havde vist de forskellige typer, så også den ikke specielt plovkyndige læser kan følge med. I sin artikel fra 1977 i *Folkets Historia* om den agrare revolution i 1700-tallet viser Janken Myrdal en instruktiv figur af dette, men vi får den måske i det efterfølgende bind.

Kulturplanterne, de dyrkede vækster, de forskellige dyrkningsmåder med bl.a. den forskellige brug af brak »tråde«, gårdenes bygninger, gårdsanlæggenes udformning og flytbarhed samt selvfølgelig husdyrene behandles og sættes sammen til en spændende helhed. Den specielle nordskandinaviske form for hegn »hankgårdsgård« behandles og sammenlignes med alm. flethegn. De parvise lodrette stave med skråt-stillede tynde stammer, oftest af nåletræ, opbundet her imellem, blev en nyhed som kom frem mellem 1000 og 1300 og som kom til at betyde, at man kunne indhegne langt større arealer end førhen. Man kunne derfor skabe klarere grænser mellem indmark og udmark og dermed ændre sin driftsform og passe bedre på sine afgrøder, mens man også øgede nyopdyrkningen.

Teorien om at klostervæsenet og munkene var medvirkende innovatører på det redskabsteknologiske område afvises. »Den teknologiska ytvecklingen låg säkerligen huvudsakligen i händerna på de direkta producenterna, bönderna.«

Men ikke kun redskabsteknologi, som førte til en øget produktion, gennemgås. Produktionsoverskuddet gik til en øget brødfødning af den voksende befolkning og særlig til de voksende byer og kirker/klostre, en fredelig samfundsomvæltning kalder han det for.

Næste afsnit omhandler »Agrakris och bonderesning 1350-1500« og hermed problemerne omkring den sorte død, med bl.a. »råtter, loppor och pest« og klimaforværring. Misvækst, ødegårde og øget dødelighed kom her til at gribe afgørende ind i befolkningens liv som i samfundsstrukturen. Det blev svært at få dyrket al jorden især i yderområderne, og dermed at få inddrevet afgifter og skatter til jordejerne. Man kan bedst betegne krisen som en jordejerkrisen, hvor fæstebønderne fik bedre vilkår. Efter ca. 1400 øgedes brugen af jern i dyrkningsredskaberne og produktionen øgedes igen. Den blev dels brugt til at føde den voksende befolkning, som arbejdede inden for produktionen af jern og kobber, dels til bybefolkningen og til eget forbrug i landbosamfundet.

Fra midten af 1400-tallet ændredes bøndernes vilkår atter. De øgede skatter, som bl.a. Erik af Pommern pålagde befolkningen, førte til et oprør i 1434-36, kaldet Engelbrektsoprøret efter lederen. Det kan ses som et svensk oprør mod en dansk overmagt, men var nok i hovedsagen et socialt og økonomisk oprør, hvor både bønder og lavadel gik sammen mod kongemagt og højadel. Resultatet blev trods alt, at bøndernes stilling svækkedes, og med den nye Landslov fra 1442 forsøgte man at binde bønderne endnu hårdere ved jorden. De skulle producere fødevarer til andre gruppers underhold, og de skulle betale afgifter og skatter til adel og kongemagt. Den sidste store bonderejsning fandt sted i begyndelsen af 1500-tallet, og førte til at Gustav Vasa kom til magten. Man fik en stærk kongemagt, som bønderne havde tillid til, men skatter og afgifter øgedes for at betale for den øgede administration og det voksende militær.

Det sidste afsnit handler om »Staten och bönderna 1500-1700«. Det skriftlige kildemateriale er øget, og vi får et mere nuanceret billede af landboforholdene og kan følge statens forøgede rolle nøjere. Dombøger, jordebøger, kirkebøger, og ikke mindst regnskaberne over kongens mange gårde, fortæller om konkrete forhold og i detaljer, som man ikke før har kunnet følge.

Gustav Vasa var meget interesseret i landbrugsspørgsmål, nyopdyrkning, inddigning af jorden og dræning/afvanding af fugtige jorde alt sammen for at øge produktionen af levnedsmidler. Men den forbedrede og intensivere dyrkning af jorden førte også til et overforbrug af jordens næringsstoffer, som igen førte til at udbyttet faldt, mens befolkningen stadig forøgedes.

Fremkomsten af vandmøller førte bl.a. til at man nu kunne male større mængder korn ad gangen til mel og dermed behøvede man ikke dagligt at bage brød. Man udviklede en brødkultur baseret på storbageri og langtidsholdbart brød, afpasset efter de forskellige egne af landet og efter den kornsort, som var rådende på de forskellige steder. Fladbrød i nord, knækbrød i midten, havrebrød i vest og rugbrød/»svartbrød« i syd blev fremherskende. Byg var den mest dyrkede kornsort. Korneksport, kvæghandel og her særlig okseeksport behandles og dermed adelens øgede interesse i eksporten af landbrugsprodukter.

Siden begyndelsen af 1630'erne havde kongemagten sat en opmåling i gang af landets dyrkede jord. Vi kan være lidt misundelige over dette fantastiske kortmateriale, som viser de forskellige landsdele og landsbyers forhold, som nu tydeligt kan følges. Den øgede brug af jern i redskaberne forbedrede dyrkningen, harver fik erstattet trætænderne med jerntænder, plovne blev forbedret, men mærkelig nok gik man i Östergötland bort fra brugen af muldfjælspløven og tilbage til brugen af arden. Dette forklares med, at godsøkonomien bliver stærkere og bøn-

derne derfor gik fra at bruge de dyrere plove og heste tilbage til brugen af ard og okser.

Jern og kobber udgjorde 80% af Sveriges eksport og hertil kom også skovprodukter som tjære og potaske, som bønder i visse egne af landet var med til at producere og som øgede landets indtægter. Den samlede produktion steg, men kunne ikke holde trit med befolkningsforøgelsen og levestandarden sank. Fordi den forøgede produktion gik til at betale de øgede skatter og afgifter til bl.a. den svenske militærmaskine.

Et afsnit om kvindernes arbejde og deres stilling i familie og samfund viser tydeligt, hvor vigtige de var for opretholdelse af produktionen og for samfundet som helhed. Jordbrugshistorie er ikke kun mandehistorie. Men studier i dombøger/tingbøger viser også sager om overgreb mod kvinder og hekseforfølgelse. En konkret sag om en bonde, der voldtager sin 12-årige tjenestepige ude i skoven, giver et rystende øjebliksbillede. Og forfatteren fremhæver her, at dombøgerne er en kildegruppe der langt fra er gennemgået systematisk. Vi ved fra vore hjemlige tingbøger, at her er meget konkret stof at hente om livet i 1600-1700-tallet.

Janken Myrdal afslutter bindet med en forbindelse mellem produktion og samfund, hvor vi følger, også i kurver, forholdet mellem produktion og befolkning, hvor perioden er præget af en kraftig nedgang fra midt i 1300-tallet, for både produktion og befolkning. Stagnationen af produktionen i 1600-tallet, med den lille istid, modsvares ikke af en tilsvarende befolkningsnedgang, hvad der fører til knaphed på fødevarer. En import fra de erobrede dele af Nordeuropa bedrer dog på dette.

Sammenfattende synes jeg, at fremstillingen giver en særdeles god og velfunderet gennemgang af jordbruget og bondebefolkningens forhold i perioden. Både på det redskabsteknologiske plan og det historiske plan følger man sig meget velinformeret. Man bliver dygtigt informeret om sammenhænge mellem samfund, mennesker og natur. Janken Myrdals mangeårige indsats med at samle oplysninger om landbrugsredskaber og billeder fra middelalderen og hans evne til at sætte dem sammen med de historiske kilder er blevet til en meget spændende, velskrevet og overskuelig helhed, som jeg har glædet mig meget ved at læse. Vi kan vist roligt glæde os til de næste bind af *Det svenska jordbrukets historia*.

Henrik Vensild

Elisabeth Bloch m.fl. (red.): Over Øresund før Broen – Svenskere på Københavnsegnen i 300 år, Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn, København 2000, 303 s., 150 kr.

I snart mange år har de lokalhistoriske arkiver været opfattet som resultater af en folkelig bevægelse. Til denne opfattelse har også for mange hørt billedet af lokalarkivernes personale som populærhistorisk formidlende frem for faghistorisk forskende. Her har vi en bog, som gør en sådan enøjet opfattelse helt til skamme. Alene det er en herlig bedrift, og det er der grund til at ønske LASK, dvs. De lokalhistoriske arkiver i Storkøbenhavn tillykke med. Lokalarkiverne i området – eller nogle af dem – er gået sammen om at lave en bog baseret på egen forskning i et aktuelt tema.

Med glæde tager man bogen i hånden og kan dvæle ved det smukke udstyr. Der er kommet en meget flot bog ud af indsatsen med mange fine fotos fra lokalarkivernes samlinger samt både omfattende litteraturliste, kildefortegnelse og noteapparatet, som gør det muligt for den interesserede læser at gå videre. Fortegnelserne over kilder og litteratur er af en eller anden grund ikke lavet på en gang, så der bagefter er sat supplerende fortegnelser ind. Men uanset denne skønhedsplet fungerer fortegnelserne fint.

Bogen består af 14 artikler samt en ret lang indledning. Artiklerne er meget uensartede og af meget forskellig kvalitet, men lad os starte med begyndelsen og se, hvad det egentlig er, man har villet med denne bog. Om det så er forfatterne, LASK, redaktørerne eller de to forfattere til indledningen må stå lidt hen i det uvisse, men læseren må gå ud fra, at i al fald indledningens underskrivere – Elisabeth Bloch og Henning Bro – mener, hvad der står dér. Det hedder her (s. 14): »*For bidragsyderne til denne antologi har ambitionen primært været at supplere Willerslevs billede med historien om den svenske indvandring i de landkommuner, som omkranser Hovedstaden, gennem brug af et lokalt kildemateriale, samt at nuancere og udvide billedet af indvandringen til selve Hovedstaden*«. Richard Willerslev, som døde den 22. marts 1995, fik af ukendte årsager ikke nogen nekrolog i de historiske fagtidsskrifter dengang. I stedet er den foreliggende bog på mange måder blevet til et monument over Willerslev – hvilket er både godt og skidt. Godt fordi denne pioner indenfor dansk indvandrerhistorie virkelig fortjener at mindes for indsatsen sidst i 1970'erne og et årti frem samt sit i øvrigt i 1950'erne og 1960'erne meget omdiskuterede bidrag til dansk økonomisk historie. Skidt fordi den metodemæssigt temmelig dygtige Richard Willerslev tilsyneladende har gjort så stort et indtryk på en del af forfatterne i nærværende antologi, at de ikke rigtig formår at tænke selvstændigt. Det kommer stærkest frem ved bogens omtrent fuldstændige teorifravær. Der er ikke tænkt meget over at sætte indvandringen fra Sverige ind i nogen sammenhæng, selv om både migrations-, integrations- og nationalismeteorier ligger lige for.

Som hos Richard Willerslev er bidragene i denne bog hovedsageligt præget af empirisk analyse og en tilsyneladende glæde ved ligefrem historisk rekonstruktion – om end der er undtagelser.

Bidragene til bogen fordeles sig på tre hovedemner. Dels er der beskrivelser og analyser af forholdene i selve storbyen København, dels er der en række artikler om forholdene i udvalgte landsogne i oplandet og endelig er der nogle artikler, som falder udenfor de to hovedgrupper med lokalanalyserne.

Elisabeth Bloch har set nærmere på de svenske indvandrere i København. Eftersom de svenske arbejdsindvandrere var den talmæssigt dominerende gruppe blandt indvandrere i København og da andre undersøgelser tyder på, at måske op til ca. 45% af alle arbejdsindvandrere i Danmark omk. 1900 på et eller andet tidspunkt arbejdede eller boede i Hovedstaden, så er der al mulig grund til at arbejde med dette emne. Desværre er grundmaterialet med oplysninger om de enkelte udstedelser af arbejdstilladelser og kontrol af de enkelte arbejdsindvandreres færden i København kun delvis bevaret til vore dage, og det bevarede er i sin form ret uoverskueligt, så forfatteren er nødt til at nøjes med datidens egne statistikker, med den pris at dermed bliver det datidens statistikere og administratorer, som leder forfatteren gennem fortiden og stjæler magten over problemformuleringen. Statistikkerne er til gengæld ret omfattende, og det lykkes forfatteren at få etableret et demografisk billede af den svenske indvandring til København. Hvad det kan bruges til, hører vi dog intet om, men det er jo netop humlen ved den historiske rekonstruktionisme. Fælderne i materialet er i øvrigt mange. En af dem består i, at oplysninger om antallet af udstedte opholdsbøger, som de indberettede af politidirektøren i København, ikke nødvendigvis afspejler antallet af arbejdsindvandrere på det pågældende tidspunkt. Når udlændingene først havde deres opholdsbøger, så fungerede de som danske skudsmål-bøger, og udlændingene kunne sagtens forlænge deres ophold eller rejse frem og tilbage. Omfanget af tyendelovsregistreringer skal altså tillægges omfanget af opholdsbogsregistreringer, for at vi kan se noget om konjunkturerne i indvandringen. Og her tyder atter andre undersøgelser på, at de mange svenske arbejdsindvandrere – i al tilfælde i perioder i visse egne af landet – kunne have ret lange ophold. Måske var i perioder omkring halvdelen af de svenske arbejdsindvandrere enten overvintrede, eller havde allerede tidligere arbejdsophold bag sig. Det turde sige sig selv, at disse enkle kildemæssige betragtninger let kan underminere Elisabeth Blochs iagttagelser på grundlag af politidirektørens indberetninger, især da konjunkturerne heller ikke i industri og håndværk i København var konstante. Men at København var lidt speciel med tillokkel-

ser for faglært og semifaglært arbejdskraft til industrien, får forfatteren dog slået fast. Det lykkes bedre med analysen af den langsomme opbygning af diskriminerende lovgivning vedr. den offentlige forsørgelse for udlændinge. I herlig kort form får vi her af Elisabeth Bloch afdækket, hvordan det lykkedes omk. 1890 at få etableret klare forringelser for de svenske arbejdsindvandrere, som kom i behov for en samfundsmæssig håndsækning. Det er uden tvivl den bedste fremstilling hidtil af den specielle problemstilling med sammenlæsning af fremmedlov af 1875, den dansk-svenske fællesdeklaration af 1888 og fattigloven af 1891.

Henning Bro kan i sin fremstilling af den svenske arbejdsindvandring til Frederiksberg i det store hele etablere et ret detaljeret demografisk billede. Her er der taget hensyn til de metodiske problemer med 1. gangs- og 2. gangsinvandrere, idet både opholdsbogsudstedelser i Frederiksberg Birk og tyenderegistreringerne i fogeddistrikterne har kunnet udnyttes. Som den eneste af lokalanalyserne er der her overvejelser vedr. hvor svenskerne egentlig kom fra, idet der er analyseret på deres oplysninger om fødested. Der er ikke tale om større overraskelser i forhold til Willerslevs resultater for år tilbage. »Svenskerne« var især sydsvenske og især fra Malmöhus Län. Desværre gør forfatteren her tilsyneladende det, at han lader landdistrikterne i dette län – hvorfra halvdelen af indvandrerne skulle være født – være en uigennemskuelig sammenhobning og glemmer, at der faktisk var rigtig mange stationsbyer i det Skåne, som faktisk var det jernbanetætteste område i Europa omk. 1900. Desuden burde forfatteren naturligvis gøre læseren opmærksom på, at fødested ikke nødvendigvis er det samme som udrejsested og måske længste opholdssted i udvandrerlandet. Fødestedet behøver ikke at have været det formative opholdssted. Det turde vel være en næsten banal klassisk metodeiagttagelse. Et rigtigt scoop findes derimod i Henning Bros lokalisering af de svenske indvandrere i Frederiksbergs forskellige bydele (s. 243). Det er et forbilledligt arbejde, som må have krævet mange kræfter. Resultatet er til gengæld også særdeles interessant. Med stor sikkerhed påvises tydelig tendens til koncentrationsdannelse, som nok giver stof til eftertanke i nutiden.

Inger Kjær Jansen tager sig af Tårnby, Lise Skjøt-Pedersen af Lyngby, Rita Holm af Ledøje og Smørum, Bente Dahl Hansen af Ballerup og Marianne Germann af Højte Taastrup i artikler om svenskerne i landsognene omkring København. Lise Skjøt-Pedersen har kigget grundigt i Københavns Amts arkiv og det er der kommet en interessant artikel ud af vedr. indvandringen til værkerne i Mølleådal i første halvdel af det 19. århundrede. Tallene er relativt beskedne, hvilket er forventeligt for denne tidlige periode i

arbejdsindvandringens historie, men det virker overbevisende, når forfatteren konkluderer, at perspektivet ikke så meget var et regionalt arbejdsmarked omkring Sundet, som der var tale om, at værkerne simpelthen trak arbejdskraft til fra både hele Sjælland, Vestdanmark og det sydlige Sverige. En diskussion af forskellen på de to betragtningsmåder burde forfatteren have brugt lidt plads på. Det kunne have løftet artiklen betydeligt. Rita Holm har i sin artikel også fokus på den tidlige indvandring og viser ved en gennemgang af de relativt mange registrerede svenske undersåtter i Ledøje og Smørum i 1808, hvordan der dels vistnok udelukkende var tale om skånsk tyende, og dels at adskillige havde mere end 10 års ophold i lokalsamfundet bag sig. Det bekræfter en grad af samhörighed over Sundet på en måde, som ellers er svær at påvise for den tid. Vi er mange, som bare fornemmer, at det var sådan. Rita Holm viser det på enkleste vis uden bravader. Sådan! De øvrige landsogns-artikler er uden større overraskelser, men kan nok have læsere lokalt. Dog er det kildemæssigt lidt underligt med Bente Dahl Hansens artikel om til- og fravandringen for Ballerups vedkommende. Forfatteren bygger sin analyse på en database med oplysningerne fra kirkebogens til- og afgangslister, som forekommer uafbrudt førte i perioden 1830-1875. Forfatteren gør opmærksom på, at listerne tilsyneladende bliver bedre i forbindelse med et præsteskitte i 1842 – med bedre menes tilsyneladende, at der blev opført flere på listerne. Desuden forklares i en note, at både denne præst og hans efterfølger må antages at have været gode embedsmænd »som næppe har tilladt hverken sig selv eller degnen en sjusket kirkebogsføring«. Det er dog en fantastisk ignorering af de to eksisterende stikprøveundersøgelser vedr. tilgangslisternes kildemæssige kvalitet. Jeg tænker her på Anna Thestrups klassiske undersøgelser i Allerslev og Lars Petersens undersøgelser af tilgangslisterne i Hørsholm og Karlebo, publiceret henholdsvis 1969 og 1998. Disse undersøgelser antyder, at der måske kun registreredes så meget som 30-40% på tilgangslisterne af de tilstedeværende. Så synes jeg, at det er modigt af Bente Dahl Hansen at forlige sig så kraftigt på Ballerups til- og afgangslister. Men underligt nok finder man ikke engang henvisninger til de omtalte undersøgelser eller omtale af dem i antologiens litteraturliste, som nok skulle være helt centrale, når en historiker vil arbejde med til- og afgangslister.

De resterende artikler spreder sig ud på mere specielle forhold og bryder dermed mønstret med det måske lidt rigeligt lokalperspektiverende, som meget let havner i en stereotyp form a la »da isen trak sig tilbage, kom XX by eller sogn frem«. Erik Johnson skriver om sin bedstefar fra Løderup ved Ystad ved hjælp af en blanding af arkivalske oplysninger og familieminder. Der-

med rulles en biografisk fremstilling op, om den 15-årige dreng, som kom til Danmark i 1891 bare et par måneder efter sin mors død. Det er en spændende og medrivende historie fra Høje Taastrup. Det samme gælder Vivian Sandaus artikel om Jacob Hindrup og Christine Maria Lundqvists skæbne på bunden af det københavnske samfund i begyndelsen af 1800-tallet. Med stort talent lader forfatteren os følge med over skulderen, efterhånden som hun pløjer sig gennem arkivpakker og protokoller. Det er blevet meget spændende. Begge de biografisk orienterede artikler kunne dog have vundet betydeligt i gennemslagskraft, hvis de havde indeholdt bare nogle antydninger af overvejelser ud fra de beskrevne personers levned, som pegede i retning af dels almenlydigheden og dels holdningerne i det samfund, som de eksisterede i.

Tre af antologiens bedste bidrag er tilfældigvis heller ikke særlig lokale i deres perspektiv. Hanne Frøsig tager et dristigt udgangspunkt i sin artikel, som ikke bare handler om nogle svenske arbejdsindvandrere i Sengeløse Landsogn. Hun tager nemlig udgangspunkt i det forhold, at disse mennesker af de danske statslige myndigheder ved deres ankomst efter 1875 udstyredes med opholdsbøger og dermed blev rubriceret som anderledes. Det er altså forholdet dem og os, som er forfatterens ledetråd, når hun analyserer forholdene. Hun demonstrerer, hvordan de andre – i dette tilfælde de svenske arbejdsindvandrere – netop efterhånden omk. 1900 fik en svensk identitet af det danske samfund og Sengeløse som lokalsamfund, som både gjorde, at de var forskellige fra danskere og kunne opfattes af danskere som specifikt svenske. Ikke så lidt bliver i det perspektiv mere forståeligt. Og som Hanne Frøsig viser, så blev det mest effektive folkeopdragende maskineri før radio og tv sat ind, når folkeskolen især i historieundervisningen virkede for fædrelandskærlighed. Thomas Møller tager sit udgangspunkt i den almindelige forventning om, at de svenske arbejdsindvandrere sikkert var underbetalte, hvilket kunne forklare meget mht. de danske arbejders påviselige skepsis overfor indvandrere – konkurrenter på løn og arbejde – omk. 1900. Forfatteren har set på lønningerne til arbejds-mænd gennem et helt år i et fæstekontors protokoller, og kan overraskende konstatere, at de svenske mænd ikke alene ikke var dårligere lønnede end de danske arbejdsmænd, men endog i sommerhalvåret var lidt bedre lønnede. Dermed sættes der for alvor spændende formodninger om mytedannelsens kraft i gang, som forfatteren desværre ikke i den foreliggende artikel når at komme ind på. Tommy P. Christensen ser i sit bidrag på samfærdselsmulighederne omkring Øresund fra 1840'erne og frem til omk. 1900. Det er meget prisværdigt, at forfatteren både formår at vise, hvordan jernbanekapaciteten

voksende på begge sider af Sundet – især fra slutningen af 1860'erne – og hvordan færgekapa- citeten tog til, om end man skulle helt frem til 1900, før færgekapa- citeten med både passager- og jernbanevognstransport nåede det høje ni- veau ved både Helsingør-Helsingborg og Køben- havn-Malmö. Tommy P. Christensen kan kon- statere, at området trak sig sammen i form af transporttider, og at billetpriserne relativt set faktisk faldt i perioden. Det er derfor et ganske interessant spørgsmål som rejses, om i hvilken grad disse to forhold kan have stimuleret ar- bejdsvandringen. Det spørgsmål rækker dog ud over mulighederne i denne antologi.

En særlig artikel udgøres af Lars Peter Jør- gensens beskrivelse af det københavnske politis såkaldte registerblade mellem 1893 og 1923, altså den lokale umiddelbare forgænger til det landsdækkende folkeregister. Det er en lidt un- derlig artikel, hvor hovedpladsen bruges på kil- debeskrivelsen – dels af registerbladene og dels af andet kommunalt kildemateriale – og så en smule plads på spørgsmål om svenskere i regi- stret. Dermed kommer artiklen desværre samlet til at tage sig ud som en fejlplaceret reklame for Københavns Stadsarkivs kommunale samlin- ger. Det er synd, at der levnes så lidt plads på egentlige studier i de omtalte registerblade. Der måtte vel være en anden og enklere måde at for- tælle læserne, at man besidder dette enorme kil- demateriale, som desværre er uoverskueligt, men ikke desto mindre ud fra næsten enhver be- tragtning om studier af indvandringens historie i København forekommer at være meget, meget værdifuldt.

Bogen afsluttes med Lis Thavlovs veloplagte artikel om færgefarten fra Dragør fra 1930'erne og frem til Øresundsbroens åbning. Det er blevet til en gennemgang af den 40-50 år lange kamp lo- kalt mellem tilhængere og modstandere, med både indslag fra det konkrete kommunalpolitiske liv og fra dragørrevyen – begge dele på grundlag af det store statistiske materiale, som faktisk fin- des som dokumentation. Det er forfatteren slup- pet vældig godt fra. Det er let at falde i den lokal- patriotiske grøft, men det forekommer slet ikke at være tilfældet her. Her trækkes der tilsynelade- nde redeligt tråde til det ene og det andet i sam- fundsudviklingen. Skulle man efter endt læsning af denne artikel endelig ønske sig noget, så var det vel blot nogle sammenligninger med de andre Øresundsoverfarters udvikling i samme periode og vel især fra Helsingør, hvor betydningen for lo- kalsamfundet også har været fremhævet. Men det kan måske blive en anden gang.

Ved vejs ende må det være mig tilladt at ønske bidragyderne og læserne tillykke med en bog, hvor der hen ad vejen findes mange interessante iagttagelser. Desværre bærer antologien præg af en lang række gentagelser – oftest af simple op- lysninger vedr. fremmedkontrollen i Danmark

på grundlag af fremmedloven i 1875 samt gene- relle iagttagelser fra Richard Willerslevs pro- duktion – hvilket en bedre redaktion let kunne have forhindret. Måske er det hele gået lidt for stærkt, men af en eller anden grund, så har bag- mændene og -kvinderne til bogen ment, at bogen skulle ud, før broens officielle indvielse. Det er synd, for det er vel desværre også årsagen til, at bogen indeholder en del sludder. F.eks. mener forfatterne til indledningen, at fremmedlovsad- ministrationen med vægt på arbejdslededsbe- kæmpelse blandt udlændinge skulle være i mod- strid med lovens intention om at forhindre ud- lændinge i at falde det kommunale forsørgelses- væsen til byrde. Det er sværere end svært at op- dage modstriden i det forhold. Samme sted ær- ger forfatterne til indledningen sig over, at de indvandrerhistoriske databaser ikke er offentligt tilgængelige i større omfang. Som initiativtager til de omtalte databaser undrer man sig over, at det fejlagtigt anføres, at databaserne ikke skulle være offentligt tilgængelige. Det har de faktisk været siden november 1998, hvor de blev lagt ud på internettet, og i øvrigt kan de også anvendes på Immigrantmuseet i fuldt omfang, hvis bare man retter henvendelse til museet først. Fejlag- tige og underlige oplysninger klæder ikke den ellers så udmærkede bog.

Henrik Zip Sane

Kim Furdal: Foreningsarkiver fra Søn- derjyllands Amt og Sydslesvig I-II, Lo- kalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland og Institut for Sønder- jysk Lokalhistorie, Aabenraa, 1998, 171 + 558 s., 190 kr.

Efter en tilblivelsestid på 10 år, som overvejende skyldes vanskeligheder med at skaffe økonomi til indsamlingskampagne og udgivelse, forelig- ger nu en foreningsregistratur for Sønderjyl- lands Amt. Dermed har 12 af landets 14 amter siden 1977 gennemført kampagner og udgivet resultaterne deraf, nogle af amterne i flere ud- gaver. Interesserede vil kunne følge forløbet gennem anmeldelser i dette tidsskrift (bd. 28, s. 101; bd. 29, s. 118; bd. 32, s. 289-91; 1995, s. 350-52). I dag mangler således kun to amter, før den- ne enestående kampagne er fuldt gennemført, nemlig Ringkøbing og Bornholms Amter.

På baggrund af at alle elektronisk registrere- de privatarkivers registreringer i dag er direkte tilgængelige på internettet, kan man måske næppe forvente, at der kommer til at foreligge trykte registraturer for de sidste amter. Man må dog ønske sig, at der stadig arbejdes for at få gennemført indsamlings- og registreringskam- pagner i disse to amter for også der at skærpe

bevidstheden om vigtigheden af at bevare foreningernes kildemateriale. Generelt må man også ønske sig, at lokalarkivernes amtskredse, som har stået for udgivelsen af de hidtidige foreningsregistraturer, gennemfører ajourføringer af disse. De vil jo i dag relativt let kunne publiceres og fortsat ajourføres på internettet. Så længe ikke alle arkiver registrerer elektronisk, vil der være behov for en formidende indsats fra amtskredsenes side.

Mens de tidligste foreningsregistraturer var ydmyge udgivelser i kontoroffset, har de senere udgaver vist et stigende ambitionsniveau, og Sønderjyllands Amt viderefører denne tendens ved at udgive den hidtil smukkeste foreningsregistratur. Selv om prisen i kraft af fondsstøtte er rimelig, er det svært ikke at se et misforhold mellem bogens gennemførte ydre rammer og indholdets øjebliksbillede af arkivbestanden, som jo hele tiden vil øges. Dette så meget mere som der ligger op mod fire år mellem indsamlingens afslutning og udgivelsen, idet der kun er medtaget registreringer fra de deltagende ca. 60 arkiver til og med 1994. Udgifterne er i forordet selv inde på udgavens flygtighed: *»en registratur er ikke et endeligt punktum, men altid undervejs«*, men har altså ikke taget den nærliggende konsekvens heraf ved at lave en mindre ambitiøs udgave. Som eksponent for en anderledes holdning kan nævnes registraturen for Nordjyllands Amt, som i 1998, stadig i offset-tryk, var nået til 2. supplementsbind til 4. udgave, og således løbende har kunnet tilgængeliggøre tilvæksten.

Registraturen medtager foreningsarkiver med hjemsted i Sønderjyllands Amt, uanset opbevaringssted, samt arkiver for dansksindede foreninger i Sydslesvig, i alt ca. 4200 registreringer. I indledningen understreges det, at registraturen er en fortegnelse over foreningsarkiver og ikke en registratur over kildemateriale til foreningernes historie, idet f.eks. materiale om foreninger i privatarkiver ikke er medtaget. Ikke desto mindre har man valgt at medtage materiale, der, uden at være egentlige foreningsarkiver, befinder sig i herredsfoged- og amtforstanderarkiverne. Fra 1867 skulle nemlig mange nystiftede foreninger i Hertugdømmerne indlevere vedtægter og medlemslister til kontrol hos myndighederne.

Registraturen følger med hensyn til systematik, opstilling og funktion de samme principper som den sidst udgivne registratur fra Ribe Amt. Hovedfortegnelsen, der er topografisk ordnet efter de nuværende 23 primærkommuner, optager over 600 sider. Heri indgår også særskilte afsnit (Sønderjyllands Amt, Sydslesvig og Øvrige) for foreninger, som ikke har hjemsted inden for én af primærkommunerne. Inden for de enkelte topografiske afsnit er opstillingen foretaget efter den fælles foreningssystematik, som efterhånden er udviklet i løbet af den samlede for-

eningskampagne. En bestemt forenings arkiv er kun medtaget under ét emne, hvad der ifølge indledningen har givet problemer for placeringen af en række foreningstyper. Dette kunne vel relativt enkelt have været undgået ved anvendelse af henvisninger. I øvrigt skulle det medtagne stikordsregister til den systematiske opstilling sikre at man smertefrit kunne finde frem til en given foreningstype, men ikke en gang indledningens særligt sønderjyske eksempler lader sig finde i stikordsregistret. Fortegnelserne over de enkelte arkivfonds er grundige og omfattende, og der er tydeligt lagt et stort arbejde i at få dem til at fremtræde på et nogenlunde ensartet niveau. Derved har man elimineret nogle af de problemer med hensyn til manglende overskuelighed og overdreven detaljering, som har præget de af de tidligere registraturer, der har medtaget udførlige arkivfortegnelser.

Den anden hovedfortegnelse er et 70 sider langt navneregister med foreningernes navne. Nyten af dette register står måske ikke mål med det antal sider, der er anvendt på det. En lang række af navnene indledes med de pågældende stednavne og ville derfor lige så let kunne findes i den topografiske hovedfortegnelse. Mange af de øvrige navne indledes med betegnelsen for foreningstypen, hvilket lettere og bedre ville kunne findes via en systematisk indgang. Navneregistret får dog en paradoksalt nytteverdi, idet bogen af uransagelige grunde ikke som forbilledet fra Ribe Amt er forsynet med en systematisk fortegnelse – man er altså afskåret fra at finde frem til den fulde forekomst af en bestemt foreningstype, med mindre man gennemgår samtlige afsnit i den topografiske fortegnelse. I langt de fleste af de hidtil udgivne registraturer er det den systematiske opstillede fortegnelse, som er hovedfortegnelsen. Dette er naturligvis sket, fordi hele foreningskampagnens formål har været at gøre den rige, danske foreningsflora bredt tilgængelig for alle. Ved at lægge hovedvægten på den topografiske fortegnelse og udelade et systematisk register synes man i højere grad at have tænkt på lokale brugere.

Andelsforeningen Rundsaven og Asserballe Kvashuggerforening er blot et par eksempler på den forunderlige foreningsflora, som også denne registratur indeholder så mange spændende eksempler fra. Af større almen interesse er naturligvis de mange nationale foreninger, både på dansk og tysk side, som er et kendetegn for det sønderjyske område. Som indledningen fremhæver, kan en stor del af de almene foreninger i Sønderjylland med god ret også betegnes som nationale foreninger. Med udgivelsen af foreningsregistraturen er der nu skabt bedre muligheder for at forske heri og – om end med besvær – drage sammenligninger med foreninger andre steder i landet.

Mogens Thøgersen

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Per Grau Møller: Kulturmiljøregistrering.....	3	ning, oversat af Kim Lembek, (Peter Springborg).....	72
Gunnar Lind Haase Svendsen: Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900.....	23	Bjarne Stoklund: Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600 (Tommy P. Christensen).....	75
Jens Holmgaard: Niels Rybergs flugt.....	52	Kristian Dalsgaard m.fl. (red.): Mellem hav og hede, Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700 (Nils Hybel).....	77
Interview			
Store og små historier. Samtale med Palle O. Christiansen om historisk antropologi og kulturhistorie	57	Sebastian Olden-Jørgensen: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld (Margit Mogensen)	78
Anmeldelser			
Olaf Olsen: Da Danmark blev til. Seks Radioforedrag (Lars Bisgaard)	71	Olga Pedersen m.fl. (red.): Folk og folkestyre i 150 år (Birte Broch)	80
Palle Eriksen: Poskær Stenhus. Myter og virkelighed (Helga Mohr).....	71	Janken Myrdal (red.): Det Svenska Jordbrukets Historia 1-2, 1998-99. Bind 1: Stig Welinder, Ellen Anne Pedersen og Mats Widgren, bind 2: Janken Myrdal (Henrik Vensild).....	80
Sigrún Davíðsdóttir: Håndskriftsagens Saga - i politisk belys-		Elisabeth Bloch m.fl. (red.): Over Øresund før Broen – Svenskere på Københavnsegnen i 300 år (Henrik Zip Sane)	84
		Kim Furdal: Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig I-II (Mogens Thøgersen).....	87